

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XVI. letnik Ljubljana 1968 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka

- Janez Kos: Železničarska stavka aprila 1920. leta — Stran 1
Tone Knez: Iz najstarejše zgodovine Novega mesta — Stran 16
Josip Žontar: Drobec registra ljubljanskega nakladniškega urada
iz leta 1544 — Stran 32
Peter Borisov: Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem
Stran 45
Jože Šorn: In memoriam Zvoneta Miklaviča — Stran 59
Iz dela naših zavodov in društev — Stran 61
Nove publikacije — Stran 63
Sommaire — Stran 64

Na ovitku

Idealna rekonstrukcija halštatske bronaste situle iz Malenškove gomile
v Novem mestu. Hrani jo Narodni muzej v Ljubljani (Risala: Sibila Knez)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino
— Predstavnik Majda Kunaver — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani —
Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK,
podružnica 501-8-87/1 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din,
posamezna številka 5 N din

ŽELEZNIČARSKA STAVKA APRILA LETA 1920

(O r i s)

JANEZ KOS

»Mati je umrla«¹

Pokol stavkajočih delavcev na Zaloški cesti v Ljubljani 24. aprila 1920 »to zmago-slavje klerikalnega nasilja«, je bil greh po-vojne vlade, ki klerikalcem dolgo ni dal miru. Še po osmih letih se je moral dr. Jan-ko Brejc, ki je bil v času stavke predsednik deželne vlade za Slovenijo, v zborniku ob desetletnici prve Jugoslavije² še enkrat opravičiti, pokazati, drugim pa dokazati, da sta njegova vest in vlada čista. Njegova stran-karska sovražnica liberalna stranka je po do-godkih na Zaloški cesti na vprašanje, kdo je kriv, odgovarjala: »Na eni strani so torej Lemež, Golouh, Petrič, bratje Žorga itd., na drugi strani pa Brejc, Remec, Korošec, Pro-tič. Njihovih rok se drži kri slovenskih de-lavcev«³. Brejc se je dobro zavedal, da bo kdajkoli težko izmiti iz delavske zavesti spomin na »ulico, kjer so ležala trupla mrtvih in luže krvi na vse strani« in še teže jim dokazati, da so bili tega le sami krivi. »Pu-stimo vse rekriminacije. Ni čas za to«, je tiste dni zapisal »Delavec«,⁴ »pač pa mora-mo konstatirati, da te žrtve ni povzročilo delavstvo, ampak sedanji sistem, ki sicer go-voiri o socialnih vprašanjih, izvaja pa terori-zem v bojazni, da je vsako delavsko gibanje politično.« V stavki, ki so jo njeni voditelji, komunisti, začeli v razmerah prehranjevalne krize, rapidno rastočih cen in revolucionar-nem razpoloženju kot čisto mezdno gibanje »lačnih želodcev«, ni bilo treba ščuvati, da so to »želodčno vprašanje« ponekod razvili v boj za oblast, na sploh pa so pričakovali, da jim bo stavka prinesla temeljite družbene spremembe. Stavkovno vodstvo se je zave-dalo, da za revolucionarni preobrat nima do-voľj moči, zato tudi ni maralo razvijati akcij za prevzem oblasti, ki so se spontano po-javljale, nasprotno je z vedno znovičnem za-trjevanjem, da je stavka samo mezdni in ne tudi politični boj, stopilo na pot umikanja: napačno je pričakovalo, da bo država morala kloniti pred enotnim nastopom delavstva. Velja pa omeniti besede Franca Perdana, ki jih je namenil oblastem: »Hoteli ste imeti

politični štrajk, pa ga imejte.« To je bilo od stavkovnega vodstva edino glasno povedano spoznanje, da se je mezdno gibanje razvilo v pravo politično bitko. Stavka železničarjev je torej le bila politično gibanje, saj je bila navsezadnje naperjena proti delodajalcu, ki je bil za večino stavkajočih — država.

V vrsti stavk v medvojnem obdobju stoji splošna železničarska stavka aprila 1920 po svojem pomenu, ostrini in obsegu na vrhu. Jugoslovanska buržoazija, ki si je že utrdila oblast in bila pripravljena začeti boj z revo-lucionarno razpoloženim nasprotnim razre-dom, je izzvala na boj najnaprednejši del jugoslovanskih delavcev, to je železničarje in druge prometne delavce. Ta boj, ki ga je z delavske strani vodila mlada komunistična stranka, je tekel takole:

Glavni vzrok stavke je bila Koroščeva od-prava tako imenovanega protokola sporazu-ma, kolektivne pogodbe med komunistično Zvezo prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije (ZPTDUJ) in mini-strstvom za promet. Josip Petrič, tajnik slovenskega pokrajinskega tajništva Sploš-ne železničarske organizacije za Jugoslavi-jo (SŽOJ), jo je označil kot plod in uspeh združitve jugoslovanskih prometnih delavcev v enotno organizacijo, »Slovenec« pa jo je, jasno, imenoval »skrpucalo«. Podpisal jo je Korošček predhodnik prometni minister Dra-šković. Da bi ji poudaril veljavo, jo je ob-javil v uradnem listu. Z njo je bilo urejeno vprašanje plač, delovnika, bolniškega zava-rovanja in drugo. Protokol sporazuma je da-jal železničarjem velike ugodnosti in se je po njih zelo razločeval od drugih kolektivnih pogodb. Železniške uprave pa tudi vlada so ga močno omalovaževale, tako da se je morala ZPTDUJ pravzaprav vseskozi od njegovega podpisa 30. oktobra 1919 bojevati za njegovo uresničenje. V tem boju je po lastni oceni šla »v svoji toleranci in legaliteti mnogo dlje, kakor je to zahtevala instinktivna odpornost železničarjev«. Namesto protokola sporazuma je »izzivalec stavke«, Korošček, ob podpori Zveze jugoslovanskih železničarjev (ZJŽ), ki

je menila, da je protokol sporazuma »škodljiv za železničarje vseh kategorij, za železničarsko službo samo in za državo«, pripravil tako imenovani začasni pravilnik. ZPTDUJ, ki je morala v osemindesetih urah dati o njem svoje pripombe, ga je 28. marca 1920 zavrnila. Menila je, da bi pomenilo popravljati ta zelo slabi pravilnik »graditi stavbo na pesku«. Zato je Korošcu predlagala, naj z njo na osnovi določi protokol o sporazumu izdela nov pravilnik, do takrat pa naj bi veljal protokol sporazuma. ZPTDUJ se je ob tem obrnila tudi na svoje članstvo z upanjem, da tega napada ne bo sprejelo brez najodločnejših protestov. Z začasnim pravilnikom je Korošec odvzel osemurni delavnik, ki je bil »v zakoniti veljavi v vsej državi in za vse delavstvo. Odvzel jim je dalje starostno in bolniško zavarovanje, pritrgal jim je plačo in prejemke, onemogočil delo železničarskih svetov, ki bi imeli urejati personalna vprašanja«. Tako je bil železničar z dvema otrokoma, ki je prejemal mesečno 1200 kron, prikrajšan za okoli 500 kron, kvalificiran delavec z enakim številom otrok pa je od 1500 kron izgubil okoli 300 kron. Delavniške in kurilniške delavce je začasni pravilnik uvrstil v nižje plačilne razrede, nekaterim kategorijam pa je lahko podaljšal delovni čas za dve ali za štiri ure dnevno brez ustreznega plačila.⁵ Omejil pa je tudi pravico do brezplačne režije in dopustov. V določenih začasnega pravilnika je ZPTDUJ videla namerni napad na solidarnost železničarjev in napad na organizacijo; zato je krivdo za vse morebitne posledice začasnega pravilnika pripisala vladi. Stavka, na katero so že v času bojev za uveljavitev protokola sporazuma vse bolj mislili, je bila sedaj gotova stvar. Na zagrebškem plenumu konec marca je ZPTDUJ sklenila stavkati in ta stavka je morala imeti le mezdni značaj. Ponovno je formulirala svoje zahteve za uveljavitev protokola sporazuma, dokler ne bi bila sklenjena nova kolektivna pogodba, zahtevala je zvišanje plač za toliko, kolikor so narastle cene v času med podpisom protokola sporazuma in aprilom 1920 — zvišanje plač naj bi določila paritetna komisija zastopnikov zveze in ministrstva za promet pod predsedstvom zastopnika ministrstva za socialno politiko — ter da naj vse ugodnosti, sklenjene s kolektivno pogodbo, veljajo tudi za železničarje takrat še zasebne južne železnice. Ker vlada ni reagirala, jo je ZPTDUJ opozorila, da »z oziroma na interes vlade to pot ne bomo izvajali najhujših konsekvenc, temveč se zadovoljujemo le s primerno demonstracijo v podobi dvodnevne stavke na vseh železnicah kraljevine SHS«, toda le v

primeru, da vlada ne bo uporabljala sile. Drugače pa bo prisiljena »nadaljevati boj do dokončnega poraza vlade«. Opozorila jo je, da je pripravljena na vse žrtve, ki bi jih ta boj zahteval. Centralno radniško sindikalno veče (CRSV), katerega član je bila komunistična ZPTDUJ, je 1. aprila odobrilo zagrebške sklepe.⁶

Začele so se priprave na splošno železničarsko stavko, ki jih je za vso državo koordinirala ZPTDUJ. V Sloveniji jih je vodila njena članica in tudi članica Strokovne komisije (SK) SŽOJ. Bila je v rokah članov nove Delavske socialistične stranke (komunistov). V svojih triindesetih krajevnih skupinah je tedaj štela okoli sedem tisoč dvesto članov. Najmočnejše je bila zasidrana med železničarji južne železnice.⁷

SŽOJ je že na svoji konferenci 14. in 15. marca 1920 v Ljubljani ostro obsodila in odbila začasni pravilnik, ki ga je vladi predložila ZJŽ in katerega »vsebina bije vsakemu modernemu nazoru in socialnemu gibanju naravnost v obraz«. Zahtevala je, naj novo kolektivno pogodbo z železničarji sklene na osnovi določi protokol sporazuma s splošno volilno pravico izvoljena skupščina!⁸ Na sestanku z zastopnikom CRSV 3. aprila v Ljubljani so ljubljanski železničarji zavračali zamisel o tridnevni demonstrativni stavki in se zavzemali zaradi nespoštovanja protokola sporazuma in zaradi neprestanega naraščanja cen za neomejeno stavko, za stavko do zmage ali poraza. Tak sklep so tudi sprejeli.⁹ Po tem so začeli funkcionarji organizacije s pripravami med članstvom. Organizirali so shode članstva vseh krajevnih organizacij in na njih razlagali stališča organizacije v zvezi z odpravo protokola sporazuma in uvedbo začasnega pravilnika. Stavko železničarjev so omenjali kot edino obliko boja, ki bi rešila kritično stanje. Na shodih se je oblikovala zahteva po zvišanju plač za toliko, za kolikor so narastle cene od oktobra 1919. Članstvo je na njih podpisovalo tudi resolucijo, s katero so »odločno in zadnjič« protestirali proti ukinitvi protokola sporazuma in uvedbi začasnega pravilnika ter opozorili vlado, da sme železničarske koristi zastopati le ZPTDUJ (ki je zajemala v svojih vrstah 90 % jugoslovanskih železničarjev), ter ugotovili, da jih prometni minister »izziva iz najvišjega mesta v državi v usodepolne korake«. ¹⁰ Osrednji odbor SŽOJ je 10. aprila poklical zastopnike krajevnih skupin v Ljubljano in jim oznanil datum za začetek stavke ter dal navodila o organizaciji stavkovnih odborov, železničarskih straž in sploh stavke. Drugim skupinam, zastopnike je poslalo le sedem organizacij, je

poslal navodila po pošti. Osrednji stavkovni odbor so sestavljali Josip Petrič, Ivan Makuc in Marcel Žorga, po razglasitvi stavke pa je bil vanj vključen še Rudolf Golouh. Makuc in Žorga sta morala po lastni presoji sestaviti še dva stavkovna odbora, enega za državno in drugega za južno železnico, ki naj bi v času stavke skrbela za varnost in red.¹¹

Zvečer 15. aprila je bil na Krekovem trgu v Ljubljani shod, katerega je stavkovni odbor naznanil v skladu z vladnimi predpisi že 10. aprila. Nanj so vabili letaki stavkovnega odbora: »Delavci, delavke, vse pošteno in trpeče prebivalstvo, udeležite se velevažnega shoda v najmočnejšem številu!« Zaradi navedenih besed je predsednik deželne vlade takoj posumil, da ima zbor politično ozadje. Na shodu je v imenu ZPTDUJ predsedujoči Makuc razglasil splošno železničarsko stavko z začetkom opolnoči. Perdan, Petrič in Žorga so v svojih govorih zahtevali uveljavitev protokola sporazuma in povečanje plač za 120 % do 200 %, zlasti pa so poudarili mezdni značaj stavke. Pozvali so tudi železničarje drugih organizacij, naj se v lastnem interesu pridružijo stavki. Podobni shodi so bili tudi drugod.¹²

»Slovenec« je takoj ugotovil, da je po stavki beograjskega dijaštva in tobačnega delavstva, ki se je končavala, prišla splošna železničarska stavka kot tretja preizkušnja komunistične moči. Zanj je veljalo, da zgolj splošna zahteva po zvišanju plač brez zadostne utemeljitve še ne more biti dovoljen vzrok, ne pravi povod za stavko. »Štrajk je političen in naperjen proti sedanji vladi. Političen štrajk pa je danes zločin nad državo in celokupnim prebivalstvom.« Temu je še zlohotno pristavil, »da imajo železničarji v vsej Jugoslaviji najmanj povoda za stavko... V primeri z drugimi proleterskimi stanovi so oni buržuji. Zato so jih komunisti vzeli v zakup, ker so v primeri z drugimi delavci najbolj krepki in siti in imajo največ časa in korajže za ta način ,boja proti draginji in korupciji'.«¹³

Predsednik deželne vlade je že 14. aprila, ko mu je notranji minister Trifković sporočil, da bo najbrž 15. ali 16. aprila izbruhnila splošna stavka železničarjev, in mu zapovedal, naj zagotovi normalen promet, red in mir, naročil pri komandi dravske divizijske oblasti obsežne vojaške priprave v Ljubljani, Celju, Mariboru, na Jesenicah ter seveda tudi za Trbovlje in Kočevje.¹⁴ To je bilo prvo znamenje, da je bila vlada takoj pripravljena začeti s stavkajočimi železničarji boj s silo.

Splošna železničarska stavka je izbruhnila istočasno s stavko avstrijskih železničarjev

in je zajela vso Jugoslavijo. Vlada in časopisi so trdili, da se je začela zahrbtno, brez predhodnega ultimata ali obvestila. Železničarji so pozneje to »zahrbtnost« utemeljevali s trditvijo, da bi bila vlada, če bi vedela za začetek stavke, skušala železničarje s silo zadržati na delu. Železniški promet je v noči od 15. do 16. april popolnoma zastal, le na progah Dolnja Lendava—Čakovec in Murska Sobota—Hodoš je tekel naprej. Železničarji v Ljubljani, Mariboru, Celju, Zidanem mostu, Pragerskem, na Jesenicah ter še na nekaterih drugih večjih postajah so s stavko omrtvili promet tudi drugod, kjer so bili nekateri pripravljene delati. Stavkajoči so pustili vlake na postajah, kjer jih je zatekel začetek stavke. Štrajk se je začel in nadaljeval prve dni v najlepšem redu in miru. Stavkajoči so na postajah in drugih železniških objektih postavili svoje straže, ki so, opremljene s posebnimi znaki, nadzorovale vse početje na železnici; preprečevale naj bi vsakršno nasilje, sabotaže, tatvino, odganjale stavkokaze in podobno. Za zastraženje ljubljanskega glavnega kolodvora je bilo predvidenih stoosem oseb. Osrednja stavkovna odbora sta jih nadzirala po posebnih kurirjih. Za dostop na ljubljanski kolodvor je stavkovni odbor dajal posebne dovolilnice. Železničarske straže, ali kakor jih je imenoval »Slovenec«, »boljševiški vohuni«, so opravljale svoje delo do 19. aprila, ko so se morale umakniti vojaštvu, ki je potem stražilo vse do 11. maja.¹⁵

V stavko sta se vključili tudi ZJŽ in Prometna zveza (PZ). ZJŽ je bila druga največja železničarska organizacija, v kateri je bilo zlasti veliko železničarskega uradništva. Njej je vlada takoj, ko je zvedela, da bo stavka, ponudila zaščito, če bi nadaljevala z delom. Vendar se je ZJŽ že prej odločila in se razglasila za pasivno. Stavki je pravzaprav nasprotovala in je takoj zavrnila tudi vsako odgovornost za njene posledice. Vodstvo ZJŽ se ji ni priključilo zato, da bi preprečilo nepotrebno prelivanje krvi, kot je zatrjevalo, temveč zaradi bojzani, da bi člani ali zavezarji imenovani, zlasti pa delavci, ki so po podpisu protokola sporazuma simpatizirali z ZPTDUJ — (edinim pravim »zaščitnikom vseh železničarjev«) — kljub njegovi prepovedi stavkali in se po morebitni zmagi celo prepisali v komunistično železničarsko organizacijo. Njegov strah za članstvo je bil večji kot njegova načelnost; navsezadnje je bila stavka naperjena tudi proti njegovemu pravilniku, ki ga je sugeriralo prometnemu ministru namesto protokola sporazuma. Z izjavo, da bo pasivna, dokler se ne bi izkazalo,

da je gibanje politične narave, si je ZJŽ pustila odprta vrata, skozi katera bi lahko vsak čas smuknila iz stavke.¹⁶ ZJŽ se je zelo mudilo iz stavke, saj je že prvi dan sporočila vladi svoje pogoje za izstop iz nje. Ti pa so bili taki, kakor da niso bili njeni: razveljavljenje začasnega pravilnika, uveljavljenje protokola sporazuma do izdelave nove službene pragmatike, takojšnja pogajanja za nov pravilnik ter podpis tega pravilnika do 1. maja in varstvo časti in telesa. Vlada je pogoje posredovala v Beograd. Drugi dan sta Rupnik in Brandtner na shodu ZJŽ v Ljubljani zelo hujskala proti stavki, a nista ničesar dosegla, ker je bila večina za njeno nadaljevanje.¹⁷ ZJŽ in PZ sta se tako hitro mehčali, da je 18. aprila Brejc že lahko poročal v Beograd, da sta pripravljene pozvati svoje člane na delo, če bi jim mogli pokazati vsaj kakšen uspeh. Če bi jih pozvali k delu brez uspeha, je opozoril Brejc osrednjo vlado, bi bila nevarnost, da bi večina njenega članstva prestopila v vrste ZPTDUJ.¹⁸ ZJŽ glede stavke ni bila enotna. To se je posebno lepo pokazalo na shodih 19. aprila v Ljubljani. Na dopoldanskem v Narodnem domu so njeni člani nižjih plačilnih kategorij zahtevali vztrajanje v stavki, medtem ko si je vodstvo prizadevalo, da bi organizacijo čimprej pripeljalo iz nje. Železničar Rogelj je zvezarje pozival, naj gredo na delo, omogočijo najnujnejši promet, ohranijo mir pa vzamejo v roke možgane. (komunisti so mu zaklicali: »Kole in puške!«), in trezno premislilo položaj. Prebral je tudi brzojavko, s katero je Udruženje narodnih železničarjev iz Beograda — ZJŽ je bila njegov član — sporočalo, da so na Srbskem narodni železničariji začeli z delom ter da naj z njim začne tudi v Sloveniji. Na tem sestanku vodstvo ni moglo dobiti večine, zato je za popoldan sklicalo novega z opravičilom, da se ne bi mogli komunisti, ki so bili na sestanku, vmešavati v zvezi zadeve. Popoldne je Rupnik skušal zborovalce prepričati in jih pridobiti za izstop iz stavke z lažnimi novicami, da je vlada ugodila njihovim zahtevam in da je v delu nova službena pragmatika ter da zato ZJŽ nima za kaj več stavkati. Del zvezarjev je kljub takim utemeljitvam še vedno vztrajal na stavki. Nazadnje pa se je vodstvu le posrečilo izglasovati izstop iz stavke. Ko je nato Rupnik pozval tiste, ki se glede stavke niso strinjali z vodstvom, naj zapuste zborovalni prostor, je menda odšla večina delavcev, ostalo je le uradništvo. Do tedaj enotna stavka vseh železničarjev se je zlomila, Brejc je tisti dan poročal, da bo ZJŽ 22. aprila začela z delom.¹⁹ Tudi mariborska ZJŽ je hitela iz

stavke. Na shodu zaupniškega sveta je ugotovila, da se je položaj razjasnil, ker je beograjski odbor sporočil, da je »krušno vprašanje«, to je plačilna pragmatika, rešeno, stavka pa je dobila politično vsebino in zato protidržavno ost. Pozvala je svoje člane na delo in ti so se do 23. aprila domala skoraj vsi javili na službenih mestih.²⁰

Prometni minister dr. Korošec je 17. aprila sprejel delegacijo ZPTDUJ, ki je zahtevala umaknitev začasnega pravilnika, povečanje plač, spoštovanje protokola sporazuma tudi od ravnateljstva južne železnice ter sprejem na delo vseh železničarjev, ki so stavkali. Korošec je zahteve zavrnil. Neizprosno je zahteval, da se morajo stavkajoči najprej vrniti na delo in izjavil, da se bo šele potem pripravljene pogajati. Zavrnil je tudi, da ne bo umaknil začasnega pravilnika. Delegacija mu je dala še eno možnost za sporazum s spomenico, s katero mu je predlagala, naj skupaj z njo izdelata nov začasni pravilnik.²¹

Naslednji dan je okoli osemsto ljubljanskih železničarjev zborovalo na Krekovem trgu, kjer so jim govorili Petrič, Makuc, Perdan in Golouh. Petrič je zanikal vsaka pogajanja z deželno vlado, rekel je, da so železničarske zahteve zadnja beseda. Pozval je člane ZJŽ, naj skupaj s SŽOJ vzdrže v stavki do konca. Golouh pa je dokazoval, da stavka ni politična.²²

Četrty stavkovni dan je bil pomemben zaradi sklepa ZJŽ o izstopu iz stavke, zaradi razglasitve militarizacije železničarjev na zaradi vojaškega zastraženja kolodvorov in drugih železniških objektov. ljubljanske plinarnarne, elektrarne, večjih živilskih skladišč in trgovin, vladne, vošne in sodne palače — (samo v Ljubljani je bilo na teh stražah sedemsto vojakov in dvesto mož policije) — in nazadnje pomemben tudi zaradi prepovedi točenja alkoholnih pijač, ki je veljala do 5. maja. Vse to je dajalo vtis izrednega stanja, hkrati pa zanesljivo napovedovalo, da bo vlada uporabila vse sile in da nikakor ne bo dovolila, »da ji njeni uslužbenci diktirajo svojo voljo z grožnjo, s stavko«. Objave železniških direktij, južne in državne, da so sporočilu vojaških oblasti pomeni v mobilnem času sodelovanje v stavki upor v vojski, niso imele na stavkajoče nobenega vpliva. Zato je komandant železniškega oddelka vojnega ministrstva major Disinger na osnovi ukaza ministrstva za mornarico in vojsko z dne 17. aprila vpoklical 19. aprila vse železničarje vojaške obveznike v starosti med enaindvajsetim in osemindesetim letom na dvomesečno vojaško vajo. Obvezniki so se morali zglasiti najkasneje do osme ure zjutraj

20. aprila. Tisti, ki se ne bi javili, bi bili kaznovani kot vojaški dezertarji. Razglas je naznanjal, da bodo železničarji dobivali plačo pri železniških upravah in bodo morali sami skrbeti za prehrano in stanovanje.²³

Militarizacija je bila za stavkajoče trda preizkušnja. Po njej je pomenilo stavkati upirati se in hoditi po poti, ki je vodila naravnost v spopad z državno oblastjo. To vsekakor ni bil več samo običajni mezdni boj. Poleg tega pa militarizacija ni zadela vseh železničarjev, kar je seveda kalilo enotni nastop.

ZPTDUJ in z njo SŽOJ sta bili kljub temu pripravljene nadaljevati s stavko v prepričanju, da je vlada ne bo mogla več dolgo vzdržati in bo morala kloniti njihovim zahtevam. Vlado sta opozorili, naj ne sega po nasilnih sredstvih, če noče izzvati splošno stavko vsega delavstva. Tako je Žorga poveljal: »Mi se pa nobene sile ne bojimo. Mi vemo, da ima železničarska stavka največji vpliv na državo in je tako močna, da bo vlada morala ugoditi našim zahtevam. Ako pa bi oblast s silo posegla v stavko, potem pa smo zasigurani, da stopi za nami ves drugi proletarijat, ki nam bo takoj pokazal simpatijo z generalno stavko.«²⁴ Medtem ko so se ZJŽ in PZ ter drugi omahljivci odzvali v poklicu na orožne vaje in iskali pri oblasteh »varstvo in zaščito pri izvrševanju službe nasproti komunistom«, so člani SŽOJ ostro reagirali.²⁵ Na shodih v Ljubljani. Celju in Mariboru so se odločili, da se ne bodo odzvali v poklicu v vojsko in so celo zagrozili s splošno stavko vsega delavstva. To stališče so naslednja dneva zlasti odločno pokazali ljubljanski železničarji. Nič več se niso zbirali na Krekovem trgu, kjer jih je mogla vlada s svojimi agenti imenitno nadzirati, ampak v mestni okolici, ker niso marali, kot je rekel Žorga, »zborovati v senci bajonetov, ker to razburja našo kris«. Tudi niso policiji najavljali svojih shodov, kot je bilo to določeno z zborovalnim zakonom. Dne 20. aprila so se zbrali dvakrat za starim streliščem pod Rožnikom. Na dopoldanskem shodu je Žorga razlagal, da so v meščanskih listih razglašeno mobilizacijo odredili na lastno pest neodgovorni faktorji. (Prav zaradi te zelo razširjene razlage je Brejc prihodnji dan ponovno razglasil in potrdil v poklic na vojaške vaje.) Žorga je opozoril v poklicane, naj se ne drže domov, podnevi naj gredo na sprehod, noč pa naj prespe pri znancih, ker je policija dobila sezname železničarjev, ki jih mora aretirati. Sporočil je zbranim, da ima organizacija vsa zagotovila drugih delavskih organizacij, da bodo takoj začele stavkati,

kakor hitro bi vlada začela z aretacijami in drugimi nasilji siliti železničarje na delo. Zelo ostro je obsodil stavkokaze. Za njim sta govorila Mariborčana Koloman Wallisch in Kopač, ki sta izrazila solidarnost vsega mariborskega delavstva z železničarji. Popoldne je zborovalo okoli tri tisoč ljudi. Govorili so jim tajnik SK Kokalj, Žorga, Makuc, Petrič in zastopnika trboveljskih in kočevskih rudarjev, ki sta obljubila vso pomoč. Vsi govorniki so pozivali k vztrajnosti v stavki. Zlasti ognjevit je bil Žorga: »V stavki vztrajajmo do zmage! Saj ne gre samo za zmago železničarjev, temveč, da zmaga razredno zavedni proletarijat. Vlada je odredila mobilizacijo železničarjev, mi smo odredili mobilizacijo našega proletariata.« Pozval je žene, naj bodre svoje može v težkem boju. Na shodu so sklenili, da bo drugi dan ženska deputacija ponesla resolucijo k predsedniku deželne vlade.²⁶

Tudi socialnodemokratski list Naprej, ki je vneto podpiral stavkajoče in jih bodril v vztrajnosti, socialni demokrati so namreč računali, da bo stavka spodnesla Protičevu in Koroščevo vlado, je opozoril vlado: »Ako nam vlada velik in težak boj vsiljuje, potem naj ve eno: v tem boju bo našla ves slovenski in gotovo tudi jugoslovanski proletarijat strnjene.«²⁷

Delavstvo drugih kategorij je podprlo železničarje in njihovo stavko ne samo moralno, ampak tudi s stavkami. V dogovoru z njimi so 20. aprila začeli stavkati kočevski rudarji in radeški papirničarji. Naslednji dan so se stavki pridružili še zabukovski (do 29. aprila), trboveljski, zagorski, hrastniški rudarji, steklarji (do 4. maja) in apneničarji, rudarji v Velenju (do 29. aprila) in žagarji v Šoštanju. Rudarji v Senovem in delavci tovarne Woschnagg v Šoštanju (do 28. aprila) so začeli stavkati 22. aprila. Isti dan tudi lesni delavci v Kočevju. Opekarji v Ribnici so stavkali že od 17. aprila. Rudarji so začeli z osemindeseturno stavko, pa so jo potem spremenili v permanentno.²⁸

Stavka rudarjev je bila imenitna taktična poteza, ki je neposredno vplivala tudi na železniški promet. Že potem, ko se je stavka zaradi nasilja, izdaje žoltnih organizacij in utrujenosti stavkajočih začela rušiti, je bil premog glavno vprašanje pri vzpostavitvi normalnega prometa. Rudarji so se tega dobro zavedali in zato kočevski niso pustili odvažati premoga.²⁹

V znak solidarnosti z železničarji in v protest proti vladnemu nasilju je bilo več delavskih zborovanj. V Kamniku je 21. aprila, kakor že prejšnji dan, demonstriralo z rdečo

zastavo okoli sto delavcev.³⁰ V Trziču in Kranju so delavci odločno protestirali proti nasilju ter zahtevali, da vlada v državnem in ljudskem interesu takoj ugodi železničarjem. »Zahtevamo demisijo vlade, ki ni zmožna socialnih vprašanj drugače rešiti kot z bajoneti!«, so zapisali v resolucijo.³¹ Tri tisoč osemsto delavcev v Zagorju je na zborovanju zahtevalo, naj vlada nemudoma začne pogajanja z železničarji in naj se ne loti represalij: »sicer bi bilo celokupno delavstvo primorano nemudoma stopiti v najostrejši boj.«³² Tudi dva tisoč jeseniških železarjev je zagotovilo železničarjem svojo pomoč. V Kočevju, kjer so vsi »kot en mož zapustili delo«, so stavkajoči sporočili okrajnemu glavarstvu, da se ne pokoravajo nobeni vladi, ampak le stavkovnim vodstvom. Demonstrirali so po mestu z rdečo zastavo in pokazali, »da je ves kočevski proletariat napravil eno fronto proti buržoaziji in sramotni vladi.«³³ V Ljubljani so 21. aprila zborovale ženske. Nekaj sto se jih je zbralo na Krekovem trgu in se od tam napotilo k predsedniku deželne vlade. Med potjo so se jim pridružili možje, ki so prej zborovali v Lattermannovem drevoredu. Brejc je kljub temu sprejel odposlanstvo žensk — vodila ga je neka Kregarjeva — čeprav je policijsko ravnateljstvo opozorilo Petriča, naj žensk ne pošilja k predsedniku. Z resolucijo, ki so mu jo izročile, so najprej ugotovile, da se je stavka razvijala v miru, ki ga je začela rušiti vlada, potem pa so protestirale proti vpoklicu mož na vojaške vaje ter zlorabi vojaške sile, s katero je vlada omejevala svobodo stavkajočih in jih silila na delo. Zahtevale so, naj vlada čimprej ukrene vse potrebno, da bi lahko ugodila železničarskim zahtevam ter naj v ta namen posreduje pri osrednji vladi. Opozorile pa so tudi, da bo vlada kriva za vse posledice svojega brutalnega nastopa proti »boriteljem za svoje najprimitivnejše življenjske pogoje«. Brejc je vse odklonil: posredovanje pri osrednji vladi, izpustitev aretiranih železničarjev in ukinitve vojaških uredb. Odposlanke je še opozoril, da bodo njihove družine kmalu lačne, ker je zaradi stavke onemogočen vsak dovoz živil v mesto. Pred vladnim poslopjem je nato tisočpetstoglavna množica burno demonstrirala. Kazalo je že, da bo prišlo do incidentov, ko je Petriču in Golouhu le uspelo odpeljati množico proti Rožniku k železniškemu prelazu, kjer je deputacija poročala o svojem poslanstvu. Množico je Brejčev odgovor silno razdražil. Golouh, ki jo je nagovoril, jo je pomiril in jo opozoril, da se v danem položaju železničarji ne morejo sami bojevati in samo na enem mestu: njihovo

stavko kaže razširiti v splošno stavko vsega delavstva. Sporočil je sklep SK o tridnevni generalni stavki in da so rudarji že začeli stavkati.³⁴

Odziv na orožne vaje je bil vsaj v centrih stavke neznaten. Oblasti so morale železničarje večinoma s policijo privedi na delo. Tako se je v radovljiškem okraju od tristo vpoklicancev javilo le sedemnajst; drugih se glavarstvo brez vojaške pomoči ni upalo doseči. Podobno je bilo drugod. Notranji minister Trifković je naročil, da naj oblasti energično izvedejo militarizacijo železničarjev. Na območju mariborskega policijskega komisariata so v času med 23. in 28. aprilom aretirali dvestodevetdeset železničarjev. V Ljubljani so ponoči na 21. april aretirali šestdeset vpoklicancev, pozneje je to število še narastlo. Brejc je bil prisiljen v Beograd poročati, da je odziv na vpoklic minimalen ter da še tisti, ki jih je privedla policija, večinoma odklanjajo vsako delo ter da jih vojaške oblasti zato pošiljajo v zapore. Ljubljanskim zapornikom (85) je stavkovni odbor plačeval hrano.³⁵

»Naprej« je aretacije označil z besedami: »To je krščanska kultura slovenskega klerikalizma, ki se je svoj čas posluževala avstrijskega militarizma, danes pa balkanskega. To je jugoslovanska svoboda!«³⁶ Tudi nasilje te vrste ni zlomilo moči železničarske stavke. Vlada je zato stopnjevala pritisk. Na svoji seji 21. aprila je sklenila ustaviti preskrbovanje stavkajočih železničarjev iz aprovizijskih zalog in prepovedala vse shode. Prvega sklepa si skoraj ni upala objaviti, drugega pa je takoj. V razglasu je stalo, da bodo vsi prireditelji shodov in govorniki na njih kaznovani z 20.000 kronami in do šest mesecev zapora.³⁷ V zvezi s prepovedjo zborovanj je Petrič javil oblastem, da osrednji stavkovni odbor odklanja odgovornost za vse posledice, ki bi nastale zaradi preprečitve legalnega stika s stavkajočimi.³⁸ Ko je vlada ukinita preskrbovanje stavkajočih iz aprovizijskih zalog, je poverjenik za notranje zadeve Bogumil Remec posumil, da bosta delavska Nakupovalna zadruga in Konsumno društvo v Ljubljani podpirala svoje stavkajoče člane. Zato je zelo vneto iskal opravičljive razloge, da bi ju lahko podvrigel reviziji trgovskega sodišča, denar Konsumnega društva pa zasegel. Zlasti nevaren se mu je zazdel sklep Konsumnega društva o pomoči železničarjem v vrednosti 100.000 kron. Trdil je, da je namen društvenega sklepa »indirektno pospeševati protizakonito dejanje, kakršna je stavka, ki naravnost ogroža važne javne interese.«³⁹

Deželna vlada je na seji 22. aprila ugotovila, da je brez točnih navodil iz Beograda. Dobila je le splošno navodilo, naj uporabi vsa zakonita sredstva, da vzdrži red in vzpostavi promet. Iz tega je sklepala, da ji v Beogradu ne dovoljujejo nobenih izrednih sredstev. Teh se ni upala uporabiti iz dveh razlogov: najprej, ker ni vedela, kako bodo ravnali v Beogradu in Zagrebu: ali bodo šli na pot sporazuma ali v spopad, in drugič, zaradi tega, ker so se tudi železničarji izogibali spopadov z oboroženo silo. Ugotovila je, da je pripravila vse, da bi lahko v potrebi takoj nastopila proti vsakemu izgredu. V Maribor je poklicala vojaštvo iz Radgone, v Celje iz Velikovca, v Trzič pa iz Borovelj. Brejc je posebno poudarjal, da bo vlada nadaljevala z mirno taktiko in se izogibala sili, »skušala pa bo z vsemi sredstvi stavko zadušiti, stavkajoče utruditi in jih omajati v volji nadaljevati stavko«. Komandant dravske divizijske oblasti general Smiljanić, ki je seji prisostvoval, je odobral vladno politiko, branil pa se je še kaj bolj angažirati v boju s stavkajočimi, dokler so civilne oblasti lahko še same vzdrževale red in mir. Vlada je kljub takemu stališču le želela dovolj očitno demonstracijo vojaške moči, ki naj bi stavkajoče zastrašila in jim vzela pogum nadaljevati s stavko in začeti izgredi. Na Brejčev predlog je sklenila ob prvi priložnosti izgnati vse tuje komuniste, ki so aktivno posegali v potek stavke. Sklenila je tudi, da bo dala aretirati stavkovni odbor, ki ga je dolžila krivde za delavski afront proti vladi, če bo ugotovila, da še organizira shode stavkajočih.⁴⁰ Izgon neslovenskih, to je, komunistov, ki niso bili pristojni v Jugoslaviji, so meščanski časopisi, zlasti pa mariborske oblasti in celo tamkajšnja ZJŽ že večkrat predlagali. Tistega dne je vlada še povečala svoj pritisk na stavkajoče s tem, da je vpoklicala na orožne vaje vse železničarje vojaške obveznike v starosti od 18. do 50. leta. Vpoklicanci so se morali javiti do drugega dne.⁴¹ Praktično je ta vpoklic zajel vse železničarje.

Ne samo vlada, tudi meščansko časopisje je pritiskalo na stavkajoče. Prirejalo je prave kanonade laži, podtikanj in žalitev. Vodstvo stavke ni utegnilo na vse sproti odgovoriti, opozorilo je le, da bo obračunalo z vsemi po končanem boju. Stavkovna vodstva so neprestano z letaki in drugače bodrila stavkajoče železničarje k vztrajnosti in jim obljubljala skorajšnjo rešitev njihovih zahtev, čeprav ni kaj posebno dobro kazalo na uspeh.⁴²

Geslo stavkajočih je bilo: »Niti eno kolo se ne sme na železnici obrniti, dokler zato ne izda odredbe ZPTDUJ!« In do 20. aprila se res ni. Tega dne pa se je na vpoklic javilo 250 vojaških obveznikov. Z njimi in s pripadniki izdajalskih organizacij ter nekaj stavkokazi se je vlada obupno prizadevala obnoviti promet; bolj kot pravi promet je bilo to le merjenje sil. Stavkokazi so delali pod silnim moralnim pritiskom stavkajočih tovarišev. Ravnateljstvo južne železnice jih je skušalo pridobiti z delitvijo posebnih nagrad od 200 do 300 kron in je v ta namen porabilo 100.000 kron, posebno nagrado pa je ponujalo prvemu strojniku, ki bi se javil na delo. Teh je namreč najbolj manjkalo. Stavkajoči so nanje skrbno pazili in jih skrivali, da jih policija ne bi mogla s silo privedi na delo.⁴³ Prvi vlak je pripeljal iz Novega mesta. Drugi dan, 21. aprila je odpeljal vlak tudi iz Ljubljane na Jesenice. Na cestnem prelazu na Dunajski cesti (danes podvoz na Titovi cesti), ga je ustavilo okoli tristo ljudi. Postavili so se na tire in trdili, da vlak lahko pelje samo preko njihovih teles. Šele trideset policajev in pol čete srbskih vojakov je vlaku napravilo pot, da je lahko ob zmerjanju in kamenjanju nadaljeval vožnjo proti Gorenjski. Na južni železnici, kjer je bilo največ članov SŽOJ, so vlaki speljali 22. aprila in sicer dva do Logatca in eden do Maribora. Vse vlake so spremljali vojaški oddelki, pa je bil kljub temu vlak med Verdodom in Borovnico obstreljen.⁴⁴ Tako je železniški promet počasi, a vztrajno rastel, normalen pa ni bil še teden dni po dejanskem zaključku stavke. Vlada si je zlasti prizadevala vzpostaviti promet na južni železnici. Bala se je antantne intervencije, do katere bi lahko prišlo zaradi prekinjenega prevoza živilskih vlakov iz Trsta v Avstrijo. Da bo jazen ni bila čisto brez osnov, dokazuje telegram ameriškega polkovnika Clauseya z Dunaja. Z njim je pri ravnateljstvu južne železnice zaprosil za posredovanje pri stavkajočih, da bi dovolili prevoz živilskih vlakov. Ljubljanski stavkovni odbor je vladi sporočil, da je za tako dovoljenje pristojen centralni odbor v Beogradu.⁴⁵ Stavka je tako postala tudi majhno mednarodno vprašanje. »Slovenec« mu je hotel dati težo z nepotrjenimi vestmi iz Rima in Trsta, ki so poročale, da se italijanska vlada pripravila preko Jugoslavije sama vzpostaviti zvezo z državami v Podonavju, ter celo, da namerava z vojsko zasesti južno železnico.⁴⁶ Zanimivo pa je zadržanje avstrijskih železničarjev iz Gradca, ki niso marali po avstrijske vlake na mariborsko postajo, da ne bi kršili stavke jugo-

slovanskih tovarišev. Uprava južne železnice jih je morala zato sama odpeljati na avstrijsko stran.⁴⁷

Dan pred vrhuncem železničarske stavke 23. aprila je SK odločila, da bo z generalno stavko 24., 25. in 26. aprila protestirala proti vladnemu nasilju in podprla boj železničarjev. Tridnevno splošno stavko je beograjsko CRSV oznanilo že za 21. april. Isti dan se je zanjo odločila tudi SK, ni pa določila datuma, ker je pričakovala, da bo železničarskim zahtevam vsak čas ugodeno. Generalni štrajk je bil že ves čas na vidiku, saj ga je stavkovno vodstvo večkrat obljubilo za primer, da bi vlada začela z nasilji. Vlada je pričakovala, da bo izbruhnil že ob razglasitvi militarizacije in je zato naročila za Trbovlje vojaške okrepitve. Drugič ga je pričakovala na dan po Golouhovi izjavi. Na seji SK je Petrič predlagal, naj bi stavko čimprej zaključili in trdil, da po prepovedi shodov ni več mogoče brzdati stavkajočih ter da se vse bolj med njimi čuti delo meščanskih provokatorjev. Stavkovni odbor je z letaki večkrat opozoril stavkajoče na delo provokatorjev, ki so trosili razne vesti, da nameravajo stavkajoči povzročiti nemire. Svaril jih je, naj se ne puste »begati od ljudi, ki bi radi ribarili v kalnem, da bi utrdili svojo klerikalno pozicijo v Jugoslaviji. Ostanite mirni! Vzdržite disciplino! V znamenju vztrajnosti, mira in reda bomo zmagali!« Stavkovno vodstvo je torej od svojega članstva zahtevalo absolutno disciplino, red in mir, kar je zagotovo znamenje, da ni bilo pripravljeno slediti nekaterim spontanim akcijam stavkajočih ter je napačno ožilo ves boj samo na mezdnno področje in razglašalo vse tiste, ki bi stavki hoteli dati tudi politično lice, za agente provokatorje.⁴⁸

Krščansko socialistična Jugoslovanska strokovna zveza se je takoj distancirala od splošne stavke. Ukazala je svojim članom, naj se je nikakor ne udeleže, ker je politične narave. Svojo odločitev je neprepričljivo utemeljevala z ugotovitvijo, da v »... težkih časih je delo edino, ki nas bo rešilo«. Brejc je ob tem zadovoljen zapisal: »Vse kaže, da se stavka ruši.«⁴⁹

Zaupniki SK so takoj po sklepu o začetku splošne stavke začeli zelo aktivno delati, da bi vanjo vključili kar največ delavstva. SK in njene posamezne organizacije so v zvezi z začetkom stavke izdale več letakov.⁵⁰ V enem je rečeno: »Čakali smo doslej mirno na razvoj stvari, ker smo mislili, da bo vlada končno uvidela zmoto, spoznala, da se z nasiljem ne more poravnati mezdne spore. Ker pa vidimo, da hoče vlada z brutalno silo za-

tretji boj, da zapira nedolžne delavce in jih tira v vojašnice, je naša dolžnost, da se poslužujemo poslednjega obrambnega sredstva... Zmaga železničarjev bo obenem zmaga celokupnega organiziranega proletariata...« Tudi v tem odločilnem trenutku je SK zagotavljala, da je stavka samo mezdne narave.⁵¹ Mariborsko stavkovno vodstvo je izdalo letak v nemškem in slovenskem jeziku; v njem je stalo: »Naš boj je dosegel svojo odločilno fazo. Verolomna vlada ne izbira nobenih sredstev, da zruši našo trdno disciplino in neomahljivo solidarnost. Ker doslej ni ničesar dosegla, je izzigrala zadnje sredstvo in hoče sedaj s prepovedjo shodov, z ustavljanjem aprovizacij in mobilizacijo letnikov 18 do 50 streti našo moč ter nas vpreči v dosedanji jarem po lastni volji. Glasom došlih poročil so železničarji v Zagrebu in Ljubljani enoglasno sklenili, da se takemu pozivu ne odzovejo in vztrajajo v svojem boju do konca — do dokončne zmage. Na plašite se in ne dajte se izzivati...«⁵²

V Ljubljano so prihajale vesti o akcijah stavkajočih. Pri Trojanah so bili ponoči na 23. april spodžagani telefonski in brzojavni drogovi in porezane žice. Dolenjski vlak so Moščani, ko je vozil z Rakovnika na glavno postajo, obstreljevali. Prejšnji dan so v Velenju železničarji za nekaj časa odstavili postajnega načelnika in na njegovo mesto postavili svojega človeka.⁵³ Najbolj razburljive vesti pa so prišle iz Zasavja. V Zagorju, Trbovljah in Hrastniku so rudarji zasedli železniške postaje. V Trbovljah so zavzeli tudi pošto, odstavili občinski svet, izvolili na javnem shodu novega ter razglasili sovjetsko republiko. Skušali so pridobiti tudi orožnike, da bi jim izročili orožje. Poškodovali so železniško progo in na njej postavili barikado. Oplenili so več vagonov avstrijskega živilskega vlaka, ki je ob začetku železničarske stavke obstal na tamkajšnji postaji. Ko je tistega dne pripeljal prvi vlak, ki ga je spremljalo petdeset vojakov, iz Maribora na Zidani most, je bila na močno zastraženem kolodvoru zbrana velika množica ljudi, ki je burno zahtevala izpustitev treh aretiranih delavskih voditeljev (Pečnika, Pahorja, Jogrliča). Od Zidanega mostu do Hrastnika je vlak le počasi napredoval, ker so morali hoditi vojaki pred njim in s tirov odstranjovati razne ovire. V Suhadolu se je moral celo ustaviti pred barikado, ki jo je branilo kakih dvajset do trideset mož. Prišlo je do streljanja in do prve krvi v tej stavki: eden od braniteljev je bil smrtno zadet, dva pa so zajeli. Na trboveljski železniški postaji je vlak zopet čakala velika množica rudarjev.

Komisar, ki je vodil vlak, je moral izpustiti aretirance, da je množico lahko pomiril in jo lahko pregovoril, da je dovolila popraviti progo. Vlak je šele po petnajsturni vožnji iz Maribora v poznih večernih urah pripeljal v Ljubljano. V zvezi s temi dogodki, ki pomenijo kritično stopnjo v razvoju stavke, je Brejc zahteval vojaško intervencijo. Dosegel jo je šele na drugo zahtevo, čeprav je notranji minister Trifkovič sporočil, da je vsem vojaškim komandam naloženo, da morajo na vsako zahtevo civilnih oblasti takoj posredovati. V trboveljski premogokopni revir je prišlo iz Ljubljane in Celja skoraj sedemstopenjdeset vojakov z osmimi strojnicami in štirimi pehotnimi topovi. Golih rok se rudarji niso mogli upirati in vojaštvo je lahko hitro napravilo stari red. Vlada je bila sicer obveščena, da so imeli uporniki štiri strojnice. Pozneje pa je sodišče dokazalo le dve vojaški puški.⁵⁴

Zelo burno je bilo tudi v Kočevju, kjer so že od vsega začetka stavke bili bolj revolucionarni kot kjer koli drugod. Kakšno je bilo razpoloženje pred stavko, zvezo iz poročila okrajnega glavarja »... nezadovoljstvo je priklopelo do vrhunca in se komunistične ideje hipoma razširjajo. Razpoloženje ljudstva je deloma slabše kot tik pred razpadom Avstrije. Nezadovoljni elementi so po večini pri vseh stanovih postali naravnost nestrpnost zaradi pomanjkanja...« Stavka v Kočevju se je zapletla z nezadovoljstvom nemških Kočevjarjev z novo državo. Ti so takoj podprli stavko delavstva. Pozneje so prav oni zahtevali pri okrajnem glavarju izpustitev aretiranih voditeljev v Kočevju in tudi v Ljubljani ter odprtje delavskega konsuma. Zagrozili so, da bo prišlo deset tisoč ljudi osvobodit zaprte voditelje, če jih glavarstvo samo ne bo hotelo. Skupaj z meščani so zbrali za stavkajoče 10.000 kron. Glavarstvo je bilo proti številnemu delavstvu brez moči. Delavstvo je odrekalo glavarstvu vsako oblast, se kljub prepovedi shodov zbiralo, se navduševalo za Lenina, sovjete in republiko. Govorilo se je tudi, da so nameravali skupaj s kmeti prevzeti oblast na Kočevskem v svoje roke. Ko je 27. aprila le prišla vojska, je rudniška sirena klicala na boj, do katerega pa ni prišlo, ker ni bilo zadostnega odziva. Vojska je napravila stari red, stavka pa se je kljub različnim pritiskom vztrajno nadaljevala skoraj do polovice maja.⁵⁵

V Ljubljani so se železničarji zbirali kljub prepovedi. Zbrali so se tako v Taškarjevem gozdu, 23. aprila pa v mestu in na Fužinah. Na shodu v Taškarjevem gozdu so govorili člani stavkovnega odbora Makuc, Žorga, Per-

dan. Slednji je poročal o solidarnosti rudarjev in pribil: »... gre za mezdno gibanje. Zmagati moramo, če ne sedaj, pa ko bomo imeli sovjetsko republiko.« Izrekel je tudi tiste nam že znane besede: »Hoteli ste imeti politični štrajk, pa ga imejte!«, ki jih je meščansko časopisje pograbilo kot glavni dokaz, da komunisti vodijo političen štrajk. Žorga je sproti skušal popraviti vtis Perdarnovega govora, a brez uspeha.⁵⁶

Zbor pred Mahrovo hišo v Ljubljani (v njej je bil sedež SŽOJ), ki se ga je udeležilo okoli petsto železničarjev, med njimi je bilo več rekrutov, ki so nekajkrat zaklicali: »Živel boljševiki!«, so orožniki razgnali.⁵⁷ Zelo pomemben shod je bil popoldne 23. aprila na Fužinah pri Ljubljani. Na njem se je zbralo približno dvatisoč ljudi, ki jim je Makuc sporočil začetek splošne stavke in naročil, naj se drugega dne zberejo pred tramvajsko remizo na Zaloški cesti. Ko so jih orožniki pozvali, naj se razidejo, so zborovalci odšli, kakor da se razhajajo, na vojaško vadišče. Orožniki so jim sledili in jih na vadišču ponovno opozorili, da shodi niso dovoljeni. Takrat pa so delavci začeli prepevati, kakor da so se zbrali zaradi zbornega petja. Vlada je po svojih agentih zvedela, da so na shodu sklenili naslednji dan z omenjenega zbirališča korakati v mesto pred Mestni dom in vladno palačo, po nekih vesteh pa, tudi pred Belgijsko kasarno, kjer bi zahtevali izpustitev aretiranih železničarjev. Prav nobeno poročilo pa ni govorilo, da bi stavkajoči hoteli pripraviti »pohod na vladno, ki jo je treba vreči«. To si je Brejc pač izmislil, da bi opravičil kri, prelito na Zaloški cesti. Zanimivo je v tej zvezi omeniti še sodbo državnega pravdnštva v Ljubljani, da deželna vlada ni mogla navesti nobenih konkretnih dejstev, ki bi kazala na to, da se je s stavko ali s pohodom v mesto nameraval uprizoriti državni prevrat. Agenti so res poročali, da so delavci nameravali v času splošne stavke zapreti mestu vodo, plin in električni tok. Najbolj je vlado razburilo njihovo poročilo, po katerem so na Fužinah sklenili drugega dne prinesiti na zbor »vsak svoje — najbrž orožje«. ⁵⁸

Zaradi takih vesti je Brejc v poznih večernih urah sklical v svoji pisarni sejo zastopnikov civilne, policijske in vojaške oblasti, dei teh gospodov se je že prej v času stavke vsak dan dvakrat zbiral pri njem. Z njimi je razpravljajal o nastali situaciji in razmišljal, kako bi demonstracije in nemire, »katerih dalekosežnosti ni bilo mogoče predvideti«, preprečil. Zbrani so sklenili, da zaradi sumljivega obnašanja mase ne smejo dopustiti

njenega pohoda v strnjenih vrstah v mesto že zato ne, ker stavkovni odbor ni prosil za dovoljenje. Zastopniki civilnih oblasti so menili, da bi bilo mogoče preprečiti vsak nemir že v kali, če bi ljudje videli pripravljeno dovolj veliko vojske, ki bi bila zmožna takoj nastopiti. Zato so predlagali, naj bi stala na Krekovem trgu in pred hotelom Slon močna vojaška oddelka v polni bojni opremi; enaki oddelki pa naj bi krožili tudi po mestu. Tako bi sprostili policiste in orožnike, da bi lahko zaprli množici pot v mesto in jo razpršili na zbirališčih. Zastopnik dravske divizijske oblasti, kapetan Lokar, je imel take priprave za nepotrebne. Menil je, da bi zadostovala pripravljeno vojaštva v kasarnah. Končni odgovor na zahteve civilnih oblasti v zvezi z vojaškimi pripravami je dal pozno ponoči general Smiljanič. Sporočil je, da bo vojska pripravljena v kasarnah in da bo nekaj enot vadilo drugega dne v bližini zbirališča stavkajočih.⁵⁹

Liberalna »Domovina«,⁶⁰ ki je sicer videla v stavki »le dokaz nezrelosti ljudstva in odgovornih faktorjev v državi«, je 23. aprila pravilno ugotovila: »Pot, ki sta jo dr. Korošec in vlada ubrala napram železničarjem, je taka, da lahko vodi malone le še do skrajnosti.« Do nje je prišlo naslednji dan 24. aprila, na dan, ko se je začela splošna stavka.

Zjutraj po sedmi uri so se začeli demonstranti v skladu s sklepom Strokovne komisije zbirati pred tramvajsko remizo na Zaloški cesti. Do osme ure se jih je nabralo kakih dva tisoč, novi pa so še vedno prihajali. Prišli so tudi nekateri delavski voditelji. Zbrani so se postavljali v štiristopih v povorko. Na čelo so ji stopile ženske, ker je Perdan menil, da na nje policija ne bo streljala.

Vlada je policiji ukazala, da mora na vsak način preprečiti demonstrantom pot v mesto. Oddelek skoraj tridesetih orožnikov in stražnikov je poslala na Zaloško cesto, vse druge sile pa je razpostavila po mestu. Oddelek, ki ga je vodil narednik Ušaj, so ljudje, še preden je prišel na Zaloško cesto, ozmerjali in opljuvali. Pred sanatorijem Leoniščem se je postavil v dvojni kordon prek ceste. Nabil je puške in nasadil bajonete ter čakal na množico, ki se mu je bližala. Ušaj je ukazal ženskam, naj se umaknejo s čela sprevoda. Nekatere so ga ubogale. Demonstranti so najprej skušali pridobiti orožnike. Prigovarjali so jim: »Saj ste naši fantje! Dajte nam orožje in podajmo si roke!« Nekateri iz množice so pomirjevali rastočo razburjenost, drugi pa so vse bolj rinili do kordona in postajali vse glasnejši. Vpili so: »Orožje dol! Tudi mi ga

znamo rabiti! Ubijalci naroda! Mi moramo skozi! Z vlado držite, pa ste slabše plačani kot mi! Pustite nas in pojdite z nami!« in podobno. Del demonstrantov je obšel kordon čez neko živo mejo po travniku ob Ljubljani in mu, pomnožen s tistimi, ki so še prihajali iz mesta, takoj pritisnil v hrbet. Vrsti orožnikov sta se morali sedaj postaviti s hrbti druga proti drugi. Orožniki in stražniki so še vedno pozivali, naj se množica umakne in naj ne sili vanje. Mahali so z nasajenimi bajoneti pred seboj, da se jim ne bi mogel nihče približati. V vse večjem trušču, zmerjanju in žuganju jih je množica stisnila. Najbolj ogorčeni demonstranti so zgrabili za njihove puške in jim jih hoteli iztrgati iz rok. Nekaj orožnikov so celo prebrnili na tla. Ko je vse tako kazalo, da bo množica orožnike pomendrala, so počili strelji. Kdo je prvi streljal? Orožniki so pozneje zelo plastično opisovali, kako je neki neznanec stopil pred Ušaja z besedami: »Če ne boste vi rabili orožja, ga bomo pa mi!« in je sprožil dva strela iz samokresa. S prvim je zadel nekega delavca, z drugim pa Ušaja. S strelom iz samokresa naj bi bil ranjen še en orožnik. Policisti in orožniki so pozneje zatrjevali, da so šele po teh streljih iz množice začeli tudi sami brez ukaza streljati. Oddali so trintrideset strelcov, od teh enaindvajset v množico. Pet ljudi so nabodli z bodali in dva pobili s puškinim kopitom. Drugače so zopet opisovale to druge priče: pozneje aretirani ali v spopadu ranjeni demonstrantje in priložnostni opazovalci. Eni so trdili, da so slišali te strele iz pušk v zrak, drugi pa da so najprej slišali zamolke strele iz samokresa, le ena priča je izjavila, da so ji fantje, ki so bili tik ob kordonu, povedali, da so najprej streljali iz množice. Strelji so množico pognali v beg, vendar niso vseh do kraja zmedli. Slišali so se klici: »Naprej, to je ognjeni krst!« Vojaštvo, ki je zatem prihitelo na bojišče, je razgnalo velike skupine, ki so se še zelo ogorčeno zadržavale na mestu spopada; ni pa imelo več razloga streljati. Na tlaku Zaloške ceste je v lužah krvi obležalo trinajst mrtvih: dvanajst moških in petletna deklica, ki jo je oče nosil v naročju. V bližnjo bolnišnico so odnesli tudi štirinajst ranjencev; poročila pravijo, da jih je bilo še več: trideset do štirideset. Mrliče so našli tudi za obzidjem Leonišča, kar potrjuje izjave, da so orožniki in stražniki sledili bežečim in jim streljali v hrbet.

Del demonstrantov se je v skupinah napolnil v mesto. Med potjo so kolporterjem pometali v Ljubljano vse meščansko časopisje. Malo so se ustavili na Krekovem trgu, po-

tem pa se jih je še kakih petsto zbralo na močno zastraženem prostoru pred hotelom Slonom, kjer jim je, kot je bilo v načrtu, spregovoril Golouh. Povedal je, kje je treba iskati povzročitelje in krivce za pravkaršnje dogodke na Zaloški cesti, proglasil je generalno stavko v permanenci ter pozval ljudi, naj se mirno razidejo ter ubogajo navodila stavkovnega odbora. Ljubljanske ulice so se izpraznile. Trgovine so lastniki zaprli. Po mestu pa je odmeval korak popolno oboroženega vojaštva in vojaške godbe. »Slovenec« je z olajšanjem zapisal: »Komunistični teror je strt.«⁶¹

Nekateri delavski časopisi in pozneje tudi delavski voditelji so trdili, da je na Zaloški cesti prvi streljal z okna Leonišča agent provokator, ki ga je vlada nalašč zato najela in plačala. Tudi zadnja točka resolucije, ki sta jo tisti dan izročila Golouh in Tokan predsedniku deželne vlade, je terjala strogo preiskavo proti osebi, ki je streljala iz Leonišča. Iz ohranjenih dokumentov se ta trditev ne da zagovarjati. Nihče od aretiranih ni izpovedal, da bi videl koga streljati iz Leonišča; (ljubljsko policijsko ravnateljstvo je celo po časopisju iskalo priče, ki bi znale karkoli povedati o streljih iz Leonišča). Naj je na Zaloški cesti streljal prvi policaj, agent provokator ali delavec iz množice, dejstvo je, da sta vladna nepopustljivost in tudi borbena razpoloženost stavkajočih nujno peljali v odkrit spopad in v krvoprelitje, ki je zaznamovalo peripetijo v stavki in v vsem delavskem gibanju med obema vojnoma. SK, ki se je odločila zbrati stavkajoče na Zaloški cesti in jih povesti demonstrirati v mesto, je lahko z gotovostjo računala, da je velika verjetnost, da bo prišlo do spopada, v katerem bo tekla kri. Že sama razporeditev žensk na čelo spreveda, na katere policija ne bi streljala, nas napeljuje na tako misel. Dejansko je množica napadla orožniški kordon, ki ji je zapiral pot v mesto, ga hotela pomendrat, odstraniti s poti.⁶² Res je tudi, da so se orožniki obotavljali takoj uporabiti orožje in so pozivali ljudi, naj se umaknejo, in celo, da si naj poiščejo drugo pot. Prav tako pa lahko tu zapišemo tudi ugotovitev »Ljudskega glasa« in »Napreja«, da so klerikalci že dolgo prežali na organizirano delavstvo ter izrabili proti njemu vso moč in da je bil njihov edini razlog za nastop na Zaloški cesti zadušitev delavskega gibanja.

Vlada je takoj po streljih na Zaloški cesti namerila po stavki drugi uničujoč udarec. Na svoji seji je prepovedala v Ljubljani, Celju, Mariboru in Ptuju vsako zbiranje v gručah ter bivanje na ulici po deseti uri zvečer ter

ukazala aretirati vse voditelje komunistov in stavk z utemeljitvijo, da je bila stavka naperjena proti državi.⁶³ Policijsko ravnateljstvo je takoj zaprlo sedež ljubljanskega stavkovnega odbora, aretiralo Florjančiča, Klemenčiča, dr. Lemeža, Golouha, kasneje pa še Žorga, Perdana in še mnoge druge. Aretirani so bili tudi stavkovni odbori v drugih krajih in z njimi vsi, ki so se političnim oblastem zdeli sumljivi. Državno pravdnštvo v Celju je sprejelo s svojega območja v zapore dva- in devetdeset zapornikov, v Novem mestu devetnajst iz Kočevja, v Mariboru triindvajset, okrajno glavarstvo v Kranju je dalo aretirati triintrideset ljudi itd. Z mariborskega področja so preko državne meje izgnali šestindvajset »nadležnih tujcev«, komunistov.⁶⁴ Seveda so bile te aretacije obračun in čisto nasilje nad stavko, ker politične oblasti mnogim zapornikom niso mogle dokazati ničesar nezakonitega, niti niso imele dokazov, da je bila stavka naperjena proti državni oblasti kot taki. Ko je državno pravdnštvo v Ljubljani hotelo od Remca dokazati, ki bi opravičili aretacije, mu je odgovoril, da so kot preventivno sredstvo bile popolnoma na mestu ter je opiral sprožitve sodnega preganjanja le na kršitev vladne prepovedi shodov. Dosti zapornikov so sodišča zelo hitro izpustila, druge pa so do konca maja amnestirala v zvezi z obiskom regenta Aleksandra v Sloveniji.⁶⁵ Zavoljo aretacij in nasilja na Zaloški cesti je več poslancev vložilo v Beogradu interpelacije. Tako Anton Kristan in Josip Kopač s tovariši, ki so dolžili ljubljansko vlado skrajno neumevnega in nerodnega postopanja, belega terorja in teptanja svobode ter so zagotavljali, da delavstvo nikakor ni mislilo na puč.⁶⁶

Pod vtisom dogodkov na Zaloški cesti so se sestali Petrič, Golouh in Tokan ter sestavili resolucijo, ki so jo sklenili predložiti vladi ter tudi sklenili zaključiti stavko najkasneje v ponedeljek 26. aprila. Na to pot jih je peljal ne samo udarec na Zaloški cesti, ampak tudi brzojavka, ki so jo prejeli iz Beograda. Z njo jim je osrednji odbor sporočil, da je vladi predložil svoje zahteve in da se z njo pogaja ter da bo zaključek stavke sporočilo z dogovorjeno šifro. Golouhu in Tokanu je uspelo dobiti zvezo z Brejcem, ki jima je sporočil, da ju je pripravljen sprejeti le, če gre za določitev modalitet in za način ustavitve stavke in pričetka dela, nikakor pa ni bil pripravljen pogajati se prej, preden bi se stavkajoči vrnili na delo. Brejc se je pač dobro zavedal, da so mu strelji na Zaloški cesti prinesli zmago. Popoldne ob pol tretji uri ju je sprejel. Golouh mu je poro-

čal o brzozjavki iz Beograda in mu predložil zahteve, pod katerimi je bil stavkovni odbor pripravljen stavko zaključiti.⁶⁷ Pogoji so bili naslednji: ukinitvev militarizacije železničarjev, izpustitev vseh zaprtih vojaških obveznikov tako, da bi vsi svobodni začeli z delom, izpustitev vseh aretiranih zaradi stavke ter ustavitve vsakršnih nadaljnjih aretacij, dovolitev shoda stavkajočih v nedeljo, da bi jim stavkovni odbor sporočil, da se v ponedeljek stavka neha, dovolitev slovesnega pokopa žrtev z Zaloške ceste (delavski reditelji bodo poskrbeli za red in mir na pogrebu) in še nam že znana zahteva o preiskavi proti orožnikom in proti osebi, ki je streljala iz Leonišča.⁶⁸ Vlada, ki se je za tem sestala, je menila, »da je odgovor, ki ga bo treba dati zastopnikom stavkajočih, dalekosežen političen akt in da bi se v slučaju, če bi deželna vlada započela z zastopniki stavkajočih pogajanja, poraz, ki so ga komunistični voditelji danes doživeli, znatno omilil in da bi bila nevarnost, da bi oni v tem slučaju zavzeli pozo zmagovalca«. Zato je vlada gladko zavrnila vse zahteve, češ da ni poklicana pogajati se o pogojih za končanje stavke, da je demilitarizacija železničarjev vojaška zadeva in da zaradi javne varnosti ne more dovoliti ne slovesnega pogreba ne shoda.⁶⁹ Golouh in Tokan sta vzela odgovor na znanje.

Čeprav vlada ni sprejela pogojev stavkovnega odbora, je ta kljub temu stavko zaključil prej, preden je o zaključku razpravljala odbor ZPTDUJ v Beogradu: v ponedeljek, 26. aprila, je »Naprej« pozval vse delavce na delo. Stavka torej ni dala nobenega konkretnega sadu. Tudi pogajanja v Beogradu so se končala samo z obljubami. Pogajanja za končanje stavke so se pri prometnem ministru začela že 24. aprila. Delegati ZPTDUJ so Korošcu predložili pogoje za končanje stavke: preklic vpoklica na orožne vaje, določitev platforme, na podlagi katere bi se pogajali o ureditvi službe železničarjev in njihovih plač. Korošec je v skladu s sklepom ministrskega sveta z dne 21. aprila zavrnil vsaka pogajanja pred vrnitvijo železničarjev na delo in sicer zato, ker so med stavko počeli več sabotaz in nasilij. Delegacija ni marala pristati na zahtevo o vrnitvi na delo pred pričetkom pogajanj. Svoje zahteve oziroma pogoje je ponovila 29. aprila. Korošec spet ni popustil. Zahteval je vrnitev na delo. Dal pa je pismena zagotovila, da bo takoj, kakor hitro bo zopet vzpostavljen promet, pretresel vse železničarske zahteve in se z vsemi silami zavzel za njihovo rešitev; potrudil se bo tudi za preklic vpoklica na orožne vaje ter da bo skušal doseči, da bi tudi ravnatelj-

stvo južne železnice ravnalo enako kot prometno ministrstvo. Po teh zagotovilih je ZPTDUJ, ko je stavka zaradi najrazličnejših pritiskov in zaradi dolgosti že bila v stadiju razpadanja, klonila in ob 19. uri 29. aprila zaključila s štirinajstdnevno stavko. V Sloveniji se je končavala od 26. aprila, ko so pokopali žrtve z Zaloške ceste, se pravzaprav 28. aprila že nehala, formalno pa se je zaključila dan pozneje.⁷⁰

Tudi poznejša pogajanja med železničarskimi organizacijami in ministrstvom za promet so ostala brez uspehov. Zaradi njih sta se ZPTDUJ in ZJŽ marljivo grizli. Prva je napadala tudi Korošca, ker jo je na pogajanjih diskriminiral: k njim je vabil le tri njene zastopnike in trinajst zastopnikov drugih organizacij, ki so sicer tudi zahtevale povečanje plač, so pa zavračale vsako misel na novo stavko, če bi Korošec ne ugodil železničarskim zahtevam.⁷¹

Poglejmo še, kako je tekla splošna stavka. Ta je kar dobro uspela. Celo »Slovenec« je moral priznati, »da število delavstva, ki stoji pod komunističnim vplivom, ni majhno«. Seveda je v njej odsevalo negativno stališče JSZ. V tej zvezi je značilno poročilo kranjskega okrajnega glavarja, ki pravi, da se stavka v Trziču, kjer je bila moč komunistov sicer precejšnja, ni obnesla prav zaradi »složnega nastopa zavednega v JSZ združenega delavstva«. V generalni stavki so se železničarjem, rudarjem in še nekaterim, ki smo jih že omenili, pridružili papirničarji v Medvodah, delavci nekaterih kranjskih podjetij, delavci dveh tržiških tovarn, kamniški delavci, lesni delavci v Duplici, delavci nekaterih ljubljanskih podjetij, radeški usnarji, rudarji na Mirni in Krmelju, stavkali so v Mariboru.⁷² V času splošne stavke je prišlo do več dejanj, ki pričajo o precejšnjem bojnem razpoloženju stavkajočih. Na Jesenicah, kjer železarji po sklepu SK niso stavkali, čeprav so sami najprej nameravali, so hoteli tamkajšnjega glavnega vodjo Mlakarja s silo rešiti iz zapora. Množico je moral vojaštvo ustaviti in razpršiti. Podobno je hotelo kamniško delavstvo osvoboditi svojega voditelja Franca Kosiča. Pet sto delavcev je prikorakalo v mestu in napadlo orožnike s kamenjem. Ti so morali nastopiti z orožjem, da so jih razgnali. Iz Radeč je župan nujno prosil za vojaško pomoč proti železničarjem, ki so se poskrili pri hribovskih kmetih in grozili, da bodo napadli trg, oplenili trgovine in večje posestnike. Med Bistrico in Pragerskim so bile porezane brzozjavne žice. Isto so neznanci hoteli napraviti pri Škofji Loki, pa so jih orožniki s streli pre-

gnali. Na črnomaljski železniški postaji so železničarji po pokolu na Zaloški cesti razobesili črno zastavo. Zaradi sabotaže je iztiril vlak v Slovenski Bistrici. Tudi na kočevski progi so neznanci pokvarili tire.⁷³ Da bi oblasti strle stavko, so počenjale razna nasilja. V brežiškem okraju je glavarstvo organiziralo narodne straže, kamniško glavarstvo je samovoljno prepovedalo shode. Ljubljanska vlada pa je prepovedala vsak dovoz živil v trboveljski revir, dokler bi tam trajala stavka.⁷⁴ Razna nasilja so počenjali tudi delodajalci. Tako je ravnateljstvo južne železnice odpustilo iz službe vse železničarske voditelje, ki so vodili stavko, drugim pa grozilo, da jo bodo izgubili, če se ne bi javili do 28. oziroma 29. aprila na delo. Njegovo delavstvo se je zlasti v Mariboru in na Zidanem mostu počasi vračalo na delo. Znani so številni odpusti delavcev. V Kočevju so v zvezi s stavko odpustili okoli 10 % rudarjev. Trboveljska premogokopna družba je sklenila odpustiti vse aretirane delavce ter zahtevala od vlade, da se vsi znani »hujskači in pretepači« odstranijo z rudnikov, ker je menila, da bo lahko le tako zagotovila za naprej red in mir.⁷⁵ ZTPDUJ je z resolucijo 13. maja ostro zahtevala, da se morajo sprejeti nazaj na delo vsi odpuščeni železničarji.⁷⁶

Vlada je kljub temu, da je v Beogradu za trjevala, da je v Sloveniji normalno stanje, umaknila vojaštvo z železnic šele 11. maja, prepoved zborovanj pa je ukinila 29. maja. Takrat je Remec poslal v Beograd zelo karakteristično pismo: »Čast mi je še pripomniti,« je med drugim zapisal, »da za primer, da se morajo vsi shodi trpeti, odklanjam vso odgovornost glede reorganizacij komunistične stranke, ker nikakor ni mogoče krotiti po dosedanjih navodilih teh prevratnih elementov, ki so izredna nevarnost ne le za red in mir, ampak naravnost za obstoj države.«⁷⁷ V teh nekaj besedah je že vse, kar je pozneje v neki drugi zvezi Vaso Knežević zajel z ugotovitvijo, da »buržoazni red ne more več vladati z legalnimi sredstvi«.

Splošna železničarska stavka je še bolj sprla ZPTDUJ in ZJŽ ter povečala razdor med komunisti in socialnimi demokrati, je pa tudi odkrila vse prijatelje in sovražnike delavskega gibanja. Njen pomen je ZPTDUJ sama pravilno ocenila, ko je ob njenem koncu trdila, da bo imela v zgodovini delavskega gibanja važno mesto »ne zato, ker je železničarjem dala hitre in velike gmotne pridobitve, temveč zato, ker je pokazala, kaj pomeni močna organizacija in visoko razvita delavska solidarnost v borbi.«⁷⁸ Seveda pa s tako sodbo ne moremo mimo zmotne vere

komunistov, da bo država popustila pred strnjanim nastopom delavstva in da bodo na ta način dosegli spremembo socialne ureditve, ne mimo napake, ki jo je napravilo stavkovno vodstvo, ker ni znalo večdnevni generalni štrajk, ki je pomenil vrhunec delavskih moči in prizadevanj, pravočasno zaključiti, da se ne bi spremenil v hud poraz. Kljub vsemu so železničarska in splošna stavka ter drugi takratni boji pripeljali slovensko delavsko gibanje do revolucionarne usmerjenosti in pomenijo prelomnico v pogledu osvobajanja delavskega razreda izpod vpliva reformističnih iluzij.⁷⁹

OPOMBE

Kratice:

- AS — Arhiv Slovenije, Ljubljana
 ZA CK ZKS — Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana
 VŽL — Veliki župan ljubljanske oblasti
 PDVS — Predsedstvo deželne vlade za Slovenijo
 PNZ — Poverjenišstvo za notranje zadeve deželne vlade za Slovenijo
 D. s. Lj. — Deželno sodišče Ljubljana
 Okrž. s. Ce. — N. m. — Okrožno sodišče Celje — Novo mesto
 Okr. s. Ra. — Kr. g. — Okrajno sodišče Radovljica — Kranjska gora
 sit. por. — situacijska poročila

1. Skrivno geslo za začetek železničarske stavke (ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20).
2. Slovenci v desetletju 1918—1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske zgodovine, Ljubljana 1928.
3. AS, PNZ 1920, 4525/pr.
4. Delavec, I. VII. št. 18 (1/5-1920).
5. AS, PNZ 1920, 1167/pr, 4131/pr, 4555/pr; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20 (letaka Obrambni boj železničarjev Jugoslavije, Atak na železničare); Ujedinjenje, I. I. št. 7 (10/4-1920) str. 3, št. 8 (17/4-1920) str. 3.
6. AS, PNZ 1920, 4310/pr; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38; Milan Lemež, Zastrupljene svinčenke, Rdeči prapor, I. XV št. 6 (17/6-1920) str. 2.
7. Leto prej je imela 30 skupin in 3823 članov — ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20; Ujedinjenje I. I. št. 5 (3/4-1920) str. 3, 4.
8. Ujedinjenje, I. I. št. 8 (17/4-1920) str. 4.
9. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38.
10. AS, PNZ 1920, 3654/pr. — PNZ sit. por. 1920, 4299/pr, Ujedinjenje, I. I. št. 5 (3/4-1920) str. 3, 4.
11. AS, PNZ 1920, 4131/pr, 4310/pr; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38, 57 Ujedinjenje, I. I. št. 5 (3/4-1920) str. 3, 4.
12. AS, VŽL 1925, S 2620 (Brejčevo poročilo o poteku železničarske in splošne stavke), PNZ 1920, 4310/pr; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4986, D. s. Lj. Vr IX 807/20 (letak o sklicanju shoda).
13. Slovenec, I. XLVIII št. 87 (17/4-1920) str. 2, št. 88 (18/4-1920) str. 1, št. 91 (22/4-1920) str. 2.
14. AS, VŽL 1925, S 2620, ZA CK ZKS, PDVS 4555.
- 15.

- AS, PNZ sit. por. 1920, 5607/pr, PDVS sit. por. 1920, 5668, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 4310/pr; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4577, 5256, D. s. Lj. Vr IX 807/20/12, 38; Slovenec l. XLVIII št. 95 (27/4-1920) str. 4; K štiridesetletnici generalne stavke aprila 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1960 št. 1, str. 278, 279 (spomini Ivana Makuca), 282, 283, 284, 285. — 16. AS, D. s. Lj. Vr IX 807/20 (zadeva ing. Petrowiczca); ZA CK ZKS, PDVS 1920, 5256, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38; Slovenec, l. XLVIII št. 87 (17/4-1920) str. 1. — 17. ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4579, 4670. — 18. AS, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/121, PDVS 1920, 4670. — 19. AS, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 4131/pr; Slovenec, l. XLVIII št. 89 (20/4-1920) str. 2. — 20. AS, PNZ 1920, 4551/pr; PNZ sit. por. 1920, 5665/pr. — 21. Slovenec, l. XLVIII št. 88 (18/4-1920) str. 3; Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941, Ljubljana 1965, str. 167. — 22. AS, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 4131/pr, Slovenec, l. XLVIII št. 89 (20/4-1920) str. 2. — 23. AS, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 2732/pr, 5665/pr, 7192/pr; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4647, 4654, 4792, 5256, D. s. Lj. Vr IX 807/20/9 h; Slovenec, l. XLVIII št. 87 (17/4-1920) str. 1. — 24. AS, PNZ 1920, 4131/pr. — 25. AS, VŽL 1925, S 2620; PNZ 1920, 5665/pr. — 26. AS, PNZ 1920, 4131/pr, 4310/pr, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/9; Slovenec, l. XLVIII št. 90 (21/4-1920) str. 2; M. Mikuž, Oris... str. 167, 168. — 27. Naprej, l. V št. 89 (20/4-1920). — 28. AS, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 5176/pr, 5669/pr, 5808/pr; PDVS sit. por. 1920, 5607, 5668; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4741, 4753, 4782, 4785, 4834, 4875, 4977, 5060, 5143, 5190. — 29. ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4753, 5048, 5102, 5181, 5249, Okrž. s. N. m. Vr IV 294/20/127. — 30. ZA CK ZKS, PDVS 1920, 6135. — 31. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/123, 124. — 32. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/125. — 33. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/126, Okrž. s. N. m. Vr IV 294/20/6. — 34. AS, PNZ 1920, 4131/pr, 4310/pr, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4744, D. s. Lj. Vr IX 807/20/346; M. Mikuž, Oris... str. 168; Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Panorama političnih bojov slovenskega naroda, Ljubljana 1966, str. 192, 193. — 35. AS, PNZ 1920, 5507/pr, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4696, 4828, 5256. — 36. AS, PNZ 1920, 4524/pr (zaplenjen članek Napreja). — 37. AS, Zapisniki sej deželne vlade za Slovenijo 1920, 138. seja, VŽL 1925, S 2620, PNZ 1920, 4131/pr. Prepoved shodov je veljala do 29. maja (AS, PNZ 1920, 5618/pr). — 38. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/12. — 39. PNZ 1920, 5499/pr; D. s. Lj. Vr IX 1255/20. — 40. AS, Zapisniki sej deželne vlade za Slovenijo 1920, 139. seja. — 41. AS, VŽL 1925, S 2620. — 42. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/79 m, 99 k, 119 a, 121. — 43. AS, PNZ 1920, 5176/pr, VŽL 1925, S 2620, Višje državno pravdnništvo v Ljubljani P III/9-1191/20; ZA CK ZKS, PDVS 4828, 5118, 5256, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38, Okr. s. Ra., Z 96/20/1, 4, Okrž. s. Ce., Vr VIII 672/20/20, Vr VIII 1211/20/26. — 44. AS, PNZ 1920, 4131/pr, 5699/pr, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4728, 4837, 5118. — 45. AS, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4742, 4796, 4828. — 46. Slovenec, l. XLVIII št. 91 (22/4-1920) str. 1. — 47. ZA CK ZKS, PDVS 1920, 5256. — 48. AS, VŽL 1925, S 2620, ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4653, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38, 41, 119, 218, 223, 224; M. Lemež, Zastrupljene..., Rdeči prapor l. XV št. 6 (17/6-1920) str. 2. — 49. AS, VŽL 1925, S 2620; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4796; Slovenec, l. XLVIII št. 91 (22/4-1920) str. 3. — 50. AS, VŽL 1925, S 2620. — 51. ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/19, 79, 99, 119 a, 120; AS, PNZ 1920, 4131/pr, 4524/pr. — 52. AS, PNZ 1920, 4082/pr. — 53. AS, PNZ 1920, 4031/pr, 5668/pr; Višje državno pravdnništvo v Ljubljani P III/9-1191/20. — 54. AS, VŽL 1925, S 2620, ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4833, 4867, 5116, 5818, 5819, Okrž. s. Ce. Vr VIII 624/20/10, 60, Vr VII 609/20/99; R. Golouh, Pol stoletja... str. 200; M., Med stavko v Zidanem mostu, Delavska enotnost, l. V št. 16 (19/8-1949) str. 3; Domovina, l. III št. 47 (30/4-1920). — 55. AS, PNZ fasc. Komunistična propaganda, 5511/pr, PNZ 1920, 5521/pr, PNZ sit. por. 1920, 5607/pr, 5868/pr, 5728/pr, Zapisniki sej deželne vlade za Slovenijo 1920, 144. seja; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/126, PDVS 1920, 4753, 4754, Okrž. s. N. m. Vr IV 294/20/3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 20, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 54, 65, 66, 67, 69, 71, 76, 77, 78, 80, 82, 86, 91, 96, 127, 137, 141. — 56. AS, PNZ 1920, 4486/pr, 5311/pr; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/181; K štiridesetletnici... Prispevki... str. 281. — 57. AS, PNZ 1920, 4131/pr. — 58. AS, VŽL 1925, S 2620 PNZ 1920, 4131/pr. 4556/pr; ZA CK ZKS, D. s. Lj. Vr IX 807/20/174. — 59. AS, VŽL 1925, S 2620 ZA CK ZKS, PDVS 1920, 5293. — 60. Domovina, l. III št. 45 (23/4-1920) str. 1, 2. — 61. AS, VŽL 1925, S 2620 PNZ 1920, 4131/pr, 4309/pr, 4486/pr, 4555/pr, 4556/pr, 5311/pr, 7381/pr; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 5229, D. s. Lj. Vr IX 807/20/2, 3, 9 n p s 5 t v, 10, 18, 30, 31, 32, 35, 41, 68, 82 a, 172, 173, 174, 175, 181, 185, 186, 189, 207, 210, 211, 212, 220, 266, 277, 286, 291, 353; Domovina, l. III št. 47 (30/4-1920); Kako je bilo na Zaloški cesti, Delavska enotnost, l. II št. 16 (19/4-1946); M. Mikuž, Oris... str. 169, 170, 172; R. Golouh, Pol stoletja... str. 195, 196, 198. — 62. Zgovoren dokument, o spopadu med množico in kordonom je poročilo komandanta N. orožniške brigade v Ljubljani: »Na prvi pogled sem bil prepričan, da je moštvo prestalo hudo borbo. Pranske po obrazih in rokah, otekline na glavah, od blata zamazana oprema in orožje, deloma poškodovana oprema ter zvito bodalo podnarednika Derganca je jasno pričalo o tem.« (AS, PNZ 1920, 4486/pr). — 63. AS, Zapisniki sej deželne vlade za Slovenijo 1920, 146. seja. — 64. AS, PNZ 1920, 5728/pr, 5947/pr, 7281/pr, 7438/pr, PNZ sit. por. 1920, 5607/pr, 5668/pr, 6951/pr, 7704/pr, Višje državno pravdnništvo v Ljubljani P III/3-20 868/20, PDVS sit. por. 1920, 6420. — 65. AS, PNZ 1920, 5728/pr, Višje državno pravdnništvo v Ljubljani, P III/3-20 868/20; ZA CK ZKS, D. s. Lj.

Vr IX 807/20/375, Okrž. s. Ce. Vr VII 609/20/99; R. Golouh, Pol stoletja... str. 202. — 66. ZA CK ZKS, PDVS 1920, 6276, 6278, 7853; Naprej, l. IV št. 112 (16/5-1920). — 67. AS, PNZ 1920, 4310/pr, VŽL 1925, S 2620 ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4876, D. s. Lj. Vr IX 807/20/38. — 68. AS, VŽL 1925, S 2620 — 69. AS, VŽL 1925, S 2620 Zapisniki sej deželne vlade za Slovenijo 1920, 142. seja. — 70. Slovenec, l. XLVIII št. 91 (22/4-1920) str. 3, št. 95 (27/4-1920) str. 5, št. 98 (30/4-1920) str. 3 št. 99 (1/5-1920) str. 2; Rdeči prapor, l. XV št. 1 (15/5-1920) str. 1, 2; M. Mikuž, Oris... str. 192. — 71. AS, PNZ 1920, 6053/pr, 6349/pr, 6482/pr. — 72. AS, PNZ sit. por. 1920, 5668/pr, PNZ 1920, 4170/pr, 5117/pr, 5607/pr, D. s. Lj. Vr IX 824/20; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 6135, 4973; Slovenec, l. XLVIII št. 97 (29/4-1920) str. 1; Dr. Miro Stiplovšek, Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917—1920, Znanstveno posvetovanje ob 50-letnici oktobrske revolucije in 30-letnici ustanovnega kongresa KP Slovenije, Ljubljana novembra 1967 (ciklostirano gradivo). Ljubljanski in celjski gremij trgov-

cev sta odklonila v času splošne stavke za-preti trgovine. (Slovenec, l. XLVIII št. 93 (24/4-1920) str. 2, ZA CK ZKS, Okrž. s. Ce. Vr VII 606/20/146.) — 73. AS, PNZ 1920, 7474/pr, PNZ sit. por. 1920, 5607/pr, PDVS sit. por. 1920, 5668/pr, D. s. Lj. Vr IX 864/20, Državno pravdništvó v Ljubljani 1920, 491; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 4696, 5037, 6135, Okr. s. Kr. g. Z 104/20/1, Okrž. s. N. m. Vr IV 294/20/52, D. s. Lj. Vr IX 807/20/123, 124; Slovenec, l. XLVIII št. 95 (27/4-1920) str. 4. — 74. AS, PNZ 1920, 5176/pr; PDVS 1920, 6135, 5104. — 75. AS, PNZ sit. por. 1920, 5607/pr, 7704; ZA CK ZKS, PDVS 1920, 5324. — 76. AS, PNZ 1920, 6482/pr, PDVS sit. por. 1920, 7881. — 77. AS, PNZ 1920, 6307/pr. — 78. Rdeči prapor, l. XV št. 1 (15/5-1920) str. 2, AS, PDVS sit. por. 1920, 7381. — 79. Dr. M. Stiplovšek, Pregled stavkovnega...; France Klopčič, Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919-1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana 1960, str. 96; Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1963, str. 44.

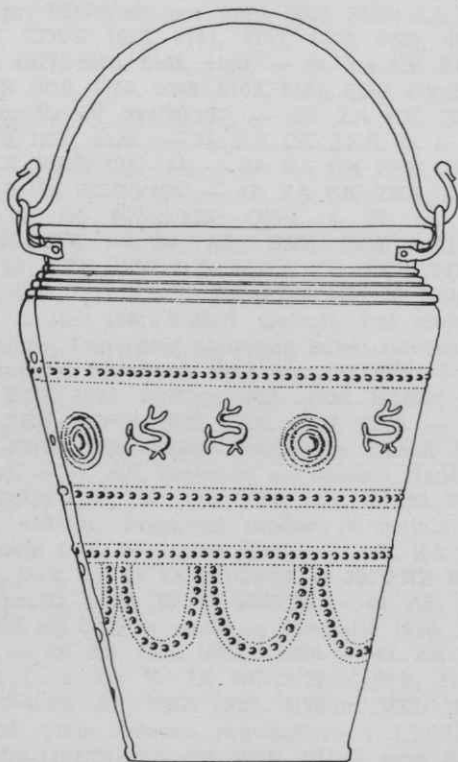
IZ NAJSTAREJŠE ZGODOVINE NOVEGA MESTA

TONE KNEZ

Živahna arheološka raziskovalna dejavnost v Novem mestu v zadnjih desetih letih, še posebej pa poleti 1967 zastavljeno obsežno raziskovanje prahistoričnih nekropol v Kandiji, ki bo intenzivno trajalo več let, je spet opozorila javnost in strokovne kroge na bogate arheološke najdbe, ki prihajajo v tem mestu na dan. Spomnim naj samo na senzacionalno najdbo halštatskega oklepa pred tridesetimi leti, kmalu nato še daritvenega trinožnega kotlička, lani poleti pa keltskega prosopomorfnega kantharosa. Zaradi bogatih arheoloških najdb, ki jih premore Novo mesto, želim v informativni obliki predstaviti reprezentativen izbor novomeških najdb skozi arheološka obdobja.

ZGODOVINA RAZISKAV

Novo mesto kljub dokaj številnim najdbam iz rimskega časa ne premore epigrafskih spomenikov in antičnih likovnih upodobitev, ki so že zelo zgodaj pritegnili pozornost raziskovalcev domačih starožitnosti, zato zelo pozno vstopa v krog tistih mest, ki slove po

Idealna rekonstrukcija halštatske bronaste situle iz Malenškove gomile v Novem mestu. Hrani jo Narodni muzej v Ljubljani. (Risala: Sibila Knez.)

Simon Rutar (1851–1903), korespondent Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju in konservator za Kranjsko. V strokovnih publikacijah je poročal o arheoloških najdbah iz Novega mesta. Skupaj s Premersteinom je leta 1899 izdal fundamentalno delo o poteku rimskih cest na Kranjskem (Römische Strassen und Befestigungen in Krain)

bogatih izkopaninah. Prahistorične najdbe, s katerimi je Novo mesto tako bogato, niso bile sprva nič kaj reprezentativne za okus publike in strokovnjakov sredi XIX. stoletja. Prvo arheološko raziskovanje v Novem mestu, ki ga najdemo omenjenega v literaturi, se prične šele jeseni leta 1890, ko so gradili nov odsek državne ceste Novo mesto—Ljubljana iz mesta mimo starega pokopališča proti Bršljinu (sedanja Ljubljanska cesta) južno pod Marofom, ki je skrajšala pot, predvsem pa se izognila hudim strminam prek Marofa. Današnji Kettejev drevored je prvotna glavna cesta, ki je vodila od Ljubljanskih ali Gorenjih vrat (med tovarno zdravil Krka in Študijsko knjižnico) iz mesta proti Ljubljani. Takrat so na trasi nove ceste odkopali prve prazgodovinske in rimske grobove, ki jih je preparator deželnega muzeja Ferdinand

Schulz pridobil za ljubljanski Rudolfinum. Ker so bile najdbe kar izdatne in dobro ohranjene, je Schulz takoj po končanem izkopavanju, dne 24. septembra, pripravil v dvorani novomeške kazine razstavo izkopanin, ki jo je zbranemu občinstvu tudi komentiral. Dva dni po razstavi, dne 26. septembra 1890, je »Slovenski Narod« objavil poseben dopis o razstavi v Novem mestu, kjer poroča pisec takole:

»Poročal Vam je že nek dopisnik, da so se na mestu, kjer vodi nova cesta ob mestnem pokopališču, našli zanimivi rimski grobovi. Naši arheologi doslej niso znali, da bi bila baš na prostoru sedanjega mesta kedaj kakova rimska naselbina. To dokazale so še le sedanjje izkopanine. Odprlo se je doslej nad 20 grobov in g. muzejalni asistent Schulz je pridobil za Ljubljanski muzej kacic 60 žarnic, kakeršne so Rimci rabili za spravljanje mrtvaškega pepela. Poleg teh žarnic našlo se je 6 svetilnic (ampela) v jako različnih podobah s prav zanimivimi okrasbami. Nekaj žarnic žganjih je od rudeče, nekaj od črne gline. Našlo se je tudi kacic 20 prav zanimivih igel (fibulae). Nekatero izmed njih so takozvanega galskega izvora in neko zapestje, ki kaže biti iz etruških časov. Velika redkost je meč 1 meter dolg in drugi rimski meč 1 ½ čevlja dolg, kakor so jih imeli rimski vojaci. Ljubljanski muzej dosedaj še ni imel nobenega tacega eksemplara. Mej različnimi bronastimi iglami našli so se tudi zlati uhani, popolno čisto ohranjeni in jeden novc z napisom Tacitus Augustus, ki je vladal okolu leta 275 po Kr. r. Gospod Schulz priredil je na prav okusen način razstavo teh predmetov, katere čisti dohodek pripada dijaškemu podpornemu fondu. V tem, ko to pišem, hodijo Novomeščani iz vseh krogov gledat teh zanimivih naših predniških ostankov. Ob enem je našel g. Schulz etruški(?) grob v mestnem gozdu ob Krki. Našle so se posode od grafita z zanimivimi ročaji v podobi volovske glave. Pričakovati je, da se dobe še zanimivejše izkopanine na tem prostoru, kjer so bili rimski grobovi, je odkritih samo toliko grobov, kolikor jih je bilo na cestnem terenu in videti je, da mora zemlja malo višje še kriti lepe zgodovinske zaklade. Gosp. Schulz se bode lahko zadovoljen povrnil v Ljubljano in obogatil naš tako zanimivi muzej s popolnoma novimi objekti.«

Po osemdesetih letih lahko samo občudujemo to Schulzevo pobudo in razsvetljensko vneto, ki jo še danes velja posnemati! Zanimivo bi bilo poizvedeti, če ni bila nemara to sploh prva arheološka razstava zunaj muzeja na Slovenskem.

Iz časopisnih poročil izvemo, da je še istega leta Schulz kopal v mestnem gozdu (imeno- vanem tudi Portovald, na desnem bregu Kr- ke) eno manjšo halštatsko gomilo, ki po najd- bah sodeč pripada najmlajšemu halštatske- mu obdobju. Čez tri leta je sledila najdba halštatske topilnice železa in kovačnice ob njej pri železniški postaji v Bršljinu leta 1893, ko so gradili dolenjsko železnico. Najd- bo je podrobno opisal Alfons Müllner v svo- jem obširnem delu »Geschichte des Eisens in Krain«. Že naslednje leto so na pobudo zlo- glasnega samozvanega »arheologa« in ne- umornega izkopavalca starin ter najboljšega poznavalca arheoloških najdišč na Kranj- skem, Jerneja Pečnika, pričeli z izkopava- njem dveh halštatskih gomil na Marofu. Iz- kopavanje na račun dvornega Prirodoslov- nega muzeja na Dunaju so se lotili v poznem poletju leta 1894. Danes ga štejemo za prvo načrtno izkopavanje v Novem mestu, ki je bilo za takratne strokovne pojme prav do- bro zastavljeno. Od začetka sta izkopavanje

Jernej Pečnik (1835–1914), znameniti arheolog-samouk, ki je slovenski arheologiji naredil s svojim roparskim kopanjem nepopravljivo škodo. Slika ga prikazuje ob kopanju halštatske gomile na Magdalenski gori leta 1894, potem ko je končal izkopavanje v Novem mestu

vodila dr. Rudolf Hoernes (profesor geologije na graški univerzi in brat znanega dunajskega prazgodovinarja dr. Moritza Hoernes) in Jernej Pečnik. Po Hoernesovem odhodu je izkopavanje vodil Pečnik s pomočjo preparatorja Bratine iz dunajskega muzeja, ki je prišel na pomoč. Najdbe iz teh gomil so poslali v muzej na Dunaj.

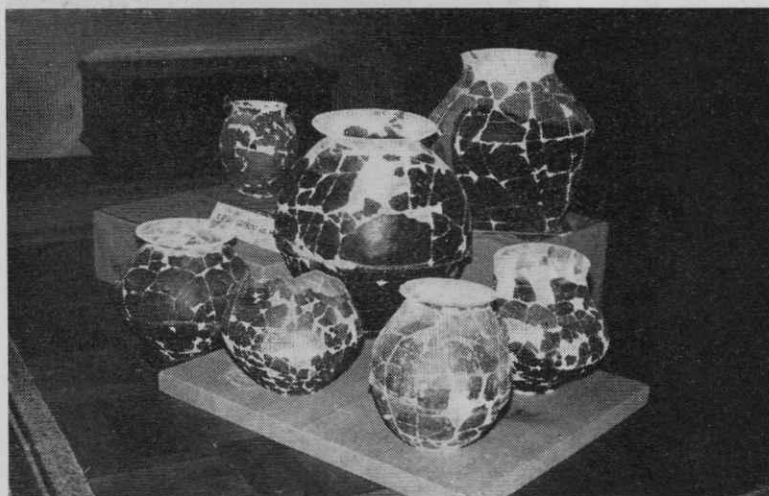
Nerazumljivo pa nam ostane dejstvo, da sta Dežman in Hochstetter v svojem fundamentalnem delu »Prähistorische Ansiedelungen und Begräbnisstätten in Krain«, ki je izšlo že leta 1879, popolnoma prezrla tako markantno in dobro vidno novomeško gradišče na Marofu ter gomile na Marofu in v Kandiji, kar je oboje pred sto leti bilo gotovo dosti bolj vidno kot danes. Prav tako je čudno, da Ivan Vrhovec v svoji Zgodovini Novega mesta, ki je izšla leta 1891, niti z besedico ne omenja arheoloških najdb z mestnega področja.

Po nekaj letih zatišja je sledilo izkopavanje keltskih in rimskih grobov, ki so jih našli leta 1902 pri kopanju temeljev za poslopje okrajnega glavarstva (sedaj poslopje občinske skupščine na Ljubljanski cesti št. 2) ob južnem vznožju Marofa. Te najdbe so prišle v ljubljanski muzej. Istega leta pa je Pečnik, ki je po prepiru z deželnim muzejem kopal in nabiral starine samo še za dunajski muzej, izkopaval rimske grobove v Bršljinu. Tam je našel tudi lepo brušeno stekleno čašo z vgravirano grško napisnico, ter vse najdbe poslal na Dunaj. Leta 1905 je vodil izkopavanje poklicni strokovnjak. Bil je to dr. Walter Šmid, prvi slovenski arheolog, takrat kustos Deželnega muzeja v Ljubljani. Prekopal je dve manjši halštatski gomili: eno v Smolovi hosti in drugo po lastniku imenovano Malenškova gomila. V slednji je našel

grob ilirskega odličnika, pokopanega skupaj s konjem. Tudi te najdbe so prišle v zbirko ljubljanskega muzeja. S tem zadnjim izkopavanjem v času avstro-ogrske monarhije je prenehalo arheološko raziskovanje v Novem mestu za dolga desetletja. Do takrat je dosledno vse arheološko gradivo prešlo za vedno v zbirke zunaj Novega mesta.

Šele leta 1936 zabeležimo spet nove najdbe iz mesta. Pri preurejanju že opuščene starega mestnega pokopališča v park so našli dve zidani rimski grobnici, v vsaki od njih pa več keramičnih posod. Najdbo je evidentiral in rešil pred uničenjem Janko Jarc, takrat profesor zgodovine na novomeški gimnaziji. Njemu gre zahvala, da je postal pozoren na arheološke najdbe v mestu in okolici, jih po svojih močeh evidentiral in marsikatero rešil pred uničenjem. Izkopanine je shranil v šoli, kjer je pod okriljem Muzejskega društva že nastajala novomeška muzejska zbirka. Čez tri leta, poleti 1939, je prof. Jarc ponovno uspešno interveniral, da je rešil in shranil najdragocenejšo arheološko najdbo iz Novega mesta: halštatski knežji oklep. Našli so ga v Kandiji ob severni strani današnje Kristanove ulice, ko so poglobljali in ravnali teren za ureditev športnega stadiona. V strahu, da bi oklep lahko postal žrtev vojne vihre, so ga na intervencijo dr. Rajka Ložarja, takratnega kustosa Narodnega muzeja, prepeljali v Ljubljano in varno shranili. Leta 1941 so italijanski vojaki ponovno razširjali stadion in takrat našli nove halštatske najdbe, med njimi tudi edinstven bronasti trinožni kotliček. Tokrat je nadzor nad izkopavanjem opravljal dr. Rajko Ložar in vse najdbe odpeljal v Ljubljano.

Po osvoboditvi leta 1945 so se nenačrtna oziroma zaščitna izkopavanja v Novem me-

Zarni grob iz Bršljina, ki je bil obložen s kamnitimi ploščami. V njem je bila značilna žara z dvema ročajema in lonec s hrano. To je najstarejša najdba iz Novega mesta

Skupina restavriranih velikih zgodnjehalštatskih žar iz grobišča na Mestnih njivah v Novem mestu

stu nadaljevala. Že leta 1948 so pri kopanju temeljev za predvideni sindikalni dom v Kandiji našli več keltskih grobov, katere je odkopal France Stare. Z ustanovitvijo Dolenjskega muzeja leta 1950 se je povečala skrb za novomeške izkopanine in prenehalo je odtekanje arheoloških najdb v muzeje zunaj Novega mesta. Že ob ustanovitvi muzeja je bil osnovan arheološki oddelek muzeja, ki

postaja z leti vse večji in pomembnejši. Ravnatelj novo osnovanega muzeja, prof. Janko Jarc, je dosegel, da so iz fonda Narodnega muzeja posodili za stalno razstavo nekaj novomeških izkopanin, med njimi tudi bronasti oklep, ki je še vedno ponos arheološke zbirke Dolenjskega muzeja. Leta 1954 je Vinko Šribar opravil nekaj manjših zaščitnih posegov, tako v mestu kot tudi v okolici.

Novo obdobje v arheološkem raziskovanju Novega mesta se je pričelo jeseni leta 1958, ko je pisec tega članka postal kustos za arheologijo v Dolenjskem muzeju. S tem je Novo mesto dobilo prvega arheologa, kateremu je bilo naloženo, da se posveti študiju najstarejše zgodovine mesta in osrednje Dolenjske. Že jeseni 1959 smo pričeli sistematično izkopavati zgodnjehalštatsko žarno grobišče na Mestnih njivah, kar smo nadaljevali še leta 1960. Sledilo je še zaščitno izkopavanje rimskih grobov v Bršljinu leta 1962 in prazgodovinskih žarnih grobov prav tako v Bršljinu ob gradnji steklarne INIS leta 1963. Ob različnih gradnjah na mestnem področju smo v teku let pridobili marsikatero najdbo in tako izpopolnjevali mikrotopografijo arheoloških najdb v Novem mestu. Večje zaščitno izkopavanje, ki je uvod v večletno sistematično izkopavanje, pa smo podvzeli poleti 1967, ko so začeli kopati temelje za stanovanjske hiše novega naselja »Znančeve njive« v Kandiji. Ob tej priliki smo v prvi etapi odkrili nad štirideset keltskih grobov z žganim pokopom, ki so bili vkopani na obrobju velike halštatske gomile. V drugem delu programa smo sistematično odkopali polovico halštatske gomile, ki je dala pomembne znanstvene rezultate pa tudi nekaj lepih muzejskih kosov. Vzporedno z zazidavo par-

Bronasta situla, ki jo je izkopal leta 1905 Walter Smid v Malenškovi gomili. Okrašena je z iztočnimi koncentričnimi krogi, stiliziranimi račkami in geometrijskimi girlandami

Narebrena bronasta cista z dvema ročajema, izkopana tudi v Malenškovi gomili

cel na Znančevih njivah bomo v prihodnjih nekaj letih sistematično preiskali še zadnje štiri preostale halštatske gomile v Novem mestu, v njihovi neposredni sosesčini pa še obsežno keltsko grobišče.

Prve objave novomeškega arheološkega gradiva so izšle ob koncu prejšnjega stoletja izpod peresa prof. Simona Rutarja, poverjenika in korespondenta Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju, ki je v strokovnih glasilih sproti poročal o novih najdbah. Zelo ažurno je poročal o novomeških najdbah še neugotovljeni dopisnik v »Slovenskem Narodu«, medtem ko domače »Dolenjske Novice« za izkopanine v mestu niso pokazale skoraj nobenega zanimanja, ker so bile usmerjene le v kmetijsko razsvetljevanje v duhu tradicij Bleiweisovih Novic. Drobna poročila o najdbah v Novem mestu so prispevali še F. Komatar, J. Pečnik, M. Much, Kenner, W. Kubitschek in J. Mantuani. Med obema vojnama je drobne najdbe sproti objavljajal Rajko Ložar v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo, v zadnjih letih pa podpisani v Varstvu spomenikov, glasilu republiškega Zavoda za spomeniško varstvo.

Prvo grafično dokumentirano razpravo o novomeškem gradivu (2 halštatski gomili) je objavil W. Šmid v Carnioli leta 1908. Šele po dvainštiridesetih letih, leta 1950, mu je sledilo daljše poročilo Franceta Stareta o keltskih grobovih v Kandiji, leta 1959 pa Šri-barjevo poročilo o zaščitnih izkopavanjih v mestu in okolici. Leta 1967 je izšla v XVII.

letniku Arheološkega vestnika razprava Toneta Kneza o zgodnjehalštatskem grobišču na Mestnih njivah in pregled keltskih najdb v Novem mestu. Najbolj pa se je poglobil v problematiko halštatskega gradiva iz Novega mesta dr. Stane Gabrovec, ki je že leta 1960 v Situli objavil odlično študijo o novomeškem halštatskem oklepu. Problematiko novomeških in dolenjskih najdb pa je kasneje še razširil v dveh temeljnih razpravah o slovenski prazgodovini: Halštatska kultura v Sloveniji (Arheološki vestnik XV.-XVI., 1964-1965, 21 ss.) in Srednjelatensko obdobje v Sloveniji (Arheološki vestnik XVII., 1966, 169 ss.). Posebej velja še omeniti Gabrovecovo knjigo: Najstarejša zgodovina Dolenjske, ki je izšla v Novem mestu leta 1956. Številni, poljudno-strokovno napisani članki z arheološko vsebino raznih avtorjev v pokrajinskem tedniku Dolenjski list pa skušajo pri bralcih zbuditi pozornost in zanimanje za našo najstarejšo zgodovino in razumno ravnanje z najdbami, ki se pojavijo. Ves arheološki material, ki je bil izkopan v zadnjih osemdesetih letih v Novem mestu, hranijo: Prahistorični oddelek Prirodoslovnega muzeja na Dunaju, Narodni muzej v Ljubljani in Dolenjski muzej v Novem mestu. Izkopano gradivo v naštetih muzejih šteje danes skupaj nad 1000 inventarnih števil.

Bronasti oklep halštatskega kneza, izkopan leta 1939 v gomili v Kandiji. Razstavljen je v Dolenjskem muzeju

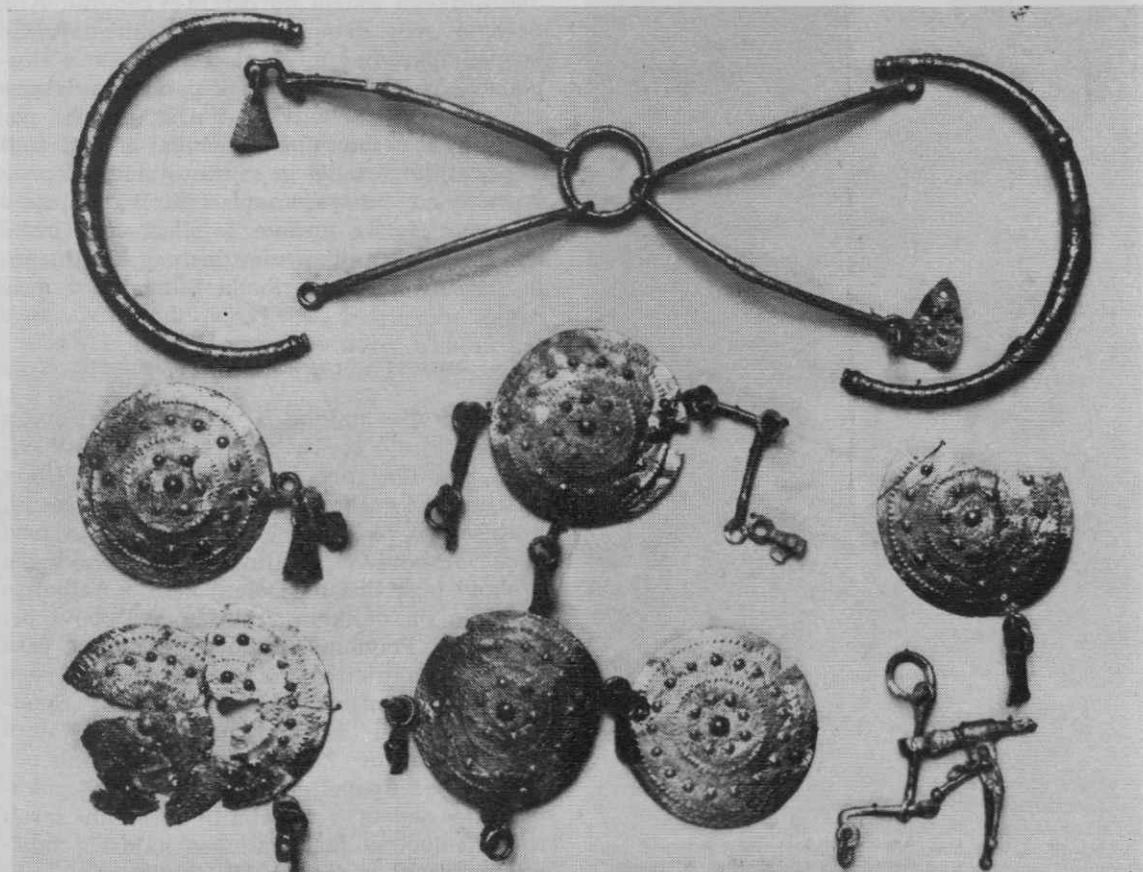
NAJSTAREJSE NAJDBE IN PROMETNA VLOGA
DOLINE KRKE

Absolutno najstarejša arheološka najdba sicer ne izvira iz Novega mesta, pač pa iz bližnje okolice. To je paleolitsko kamnito koničasto rezilo iz sivega kresilnika, ki so ga našli delavci leta 1962 v peskopopu na Ruperč vrhu. Najdbo hrani katedra za kvartarologijo na ljubljanski univerzi. To je prva najdba paleolitskega orodja v širšem novomeškem prostoru. Strokovnjaki uvrščajo ta artefakt v čas poznega aurignacijskega, kar pomeni, da je rezilo staro približno 25.000 let. Paleolitske najdbe na Dolenjskem so silno redke, ruperčvrški artefakt pa kaže, da moramo računati z mnogo starejšo človekovo prisotnostjo na Dolenjskem, kot pa smo bili spriči tako redkih najdb vajeni doslej.

Najdbe bronastega orodja in orožja v okolici Novega mesta, na primer znani večji depojski najdbi v Črmošnjicah in pri Jurki vasi ter najdbe posamičnih predmetov, kot na primer tulasta sekira iz Verduna, grobna (?) najdba dveh tordiranih ovratnic, dveh obročkov in dela fibule iz Prečne, dokazujejo, da so v teh krajih bivali ali vsaj skoznje poto-

vali ljudje že v času pozne bronaste dobe, ob koncu drugega tisočletja pred našim štetjem. Posamezne najdbe fino zglajenih kamnitih sekir in kladiv iz širše okolice Novega mesta pa dajejo slutiti, da so ob Krki živeli ljudje še nekoliko prej, v neolitiku, vendar za to še nimamo povsem trdnih dokazov, ker nam manjkajo ostanki naselbin iz tistega časa. Od konca bronaste dobe naprej pa so najdbe vse bolj številne, tako da prištevamo danes Novo mesto po količini in kvaliteti najdb med elitna slovenska arheološka najdišča s poudarkom na najdbah iz halštatskega časa.

Nova arheološka dognanja vse bolj in bolj potrjujejo domnevo, da je dolina Krke že zgodaj v prazgodovini igrala pomembno vlogo v tedanjem prometu, v okviru jugovzhodnega predalpskega prostora. Dolina Krke je najvažnejša prirodna prometna pot v južni Sloveniji med Savo in Kolpo, »južna magistrala«, ki povezuje ravninsko Posavje od brežiških vrat ob sotočju Save in Krke, mimo prirodne trdnjave na Malencah nad Krško vasjo, do hribov v zahodni Dolenjski in preko njih z Notranjsko in Ljubljansko kotlino.

Deli konjske opreme iz groba ilirskega odličnika-konjenika v Malenškovi gomili

Vse do prve tlakovane ceste za hitri promet z vozovi, ki so jo zgradili šele Rimljani v I. stoletju, so bile rečne doline poglavitne in skoraj edine prometne poti. Spričo najdb, ki so jih našli vzdolž Krke, zanesljivo vemo, da so tod potovali in tovorili že trgovci v bronasti dobi sredi II. tisočletja pred našim štetjem.

Po tej poglavitni vpadnici v dolenski prostor od vzhoda so v teku tisočletij vdiral, popotovala, ropala in uničevala pa tudi naseljevala in kultivirala kraje ob Krki številna ljudstva in rodovi, začevši od prvih poljedelcev mlajše kamene dobe in bronastodobnih trgovcev, ki so iz ogrskih dežel prinašali k nam prvo bleščeče broneno orožje in okrasje. Sledili so jim častilci očiščujočega ognja: Veneti in Iliri, ki so sežigali svoje rajne na grmadah, njihov pepel pa pokopavali v obrednih žarah na pokopališčih. Po isti poti je prihajal na Dolenjsko vsaj posredno tudi vpliv daljnih stepskih živinorejcev in drznih jezdecev Kimerijcev in Skitov, ki se kaže v grobnih najdbah halštatskega časa. V III. stoletju so po tej isti poti pridrli in se tu naselili bojeviteli Kelti, ki so v kratkem času nasilno porušili že stoletja ustaljeni red tukajšnjih ilirskih rodov. Rimljani so bili edini osvajalci, ki so prišli v naše kraje od zahoda skozi postojnska vrata. Še in še so pri-

hajali in hiteli prek dolenske deželice valovi barbarskih ljudstev v času velikega preseljevanja, ko je zahodnorimska država ječala v smrtnih krčih. Niso se zaustavljali v tej deželi, hiteli so naprej k obljubljenim obalam Jadrana in Mediterana, v plodne ravnice Italije, kjer so se nadejali bogatega plena. V zadnjem naselitvenem valu pa so prvi Slovenci zaključili dolgo vrsto migracij, se trdno naselili v teh krajih in tudi ostali zvesti tej ne preveč radodarni kraški zemlji vse do današnjih dni.

Ob koncu bronaste dobe, nekako okrog leta 1200 pred n. št., je tudi Dolenjska kot izrazito prehodno ozemlje bila prizorišče preseljevanja in naseljevanja plemen, ki je zajelo skoraj vso Evropo. Ob Krki navzgor so prodirala plemena in silila dalje v severno Italijo. Tukaj, na usodnem stičišču balkanskih, orientalsko-panonskih in alpskih kulturnih vplivov, se je ob koncu II. tisočletja naselilo in ustalilo ljudstvo Protoilirov in Venetov. Tako se v času žarnogrobiščne kulture na Dolenjskem naseli ljudstvo Ilirov, ki je prvo tej zemlji ostalo zvesto dobrih tisoč let. Tu se je ustalilo, se razvilo in organiziralo v mogočno zvezo plemen od obal Jadranskega morja do osrčja Vzhodnih Alp, doseglo svoj ustvarjalni višek in največjo gospodarsko moč v VI. stoletju in šlo v skupen boj proti Rimljanom v panonsko-dalmatinskem uporu v letih 6—9 n. št. Vojaški poraz Ilirov v tem uporu pomeni hkrati tudi konec njihove moči in samostojnosti. Čeprav kasneje na zunaj romanizirani in podrejeni zakonom rimske uprave, so skozi vso rimsko okupacijo ohranili prvine lastnega kulturnega izročila vse do prihoda Slovanov v naše kraje.

ODMEVI KULTURE ŽARNIH GROBIŠČ

Najstarejše najdbe s področjega Novega mesta izvirajo iz štirih grobov, ki so bili odkriti leta 1963 pri gradnji steklarne INIS v Bršljinu. Ti grobovi so iz časa kulture žarnih grobišč, ko se na Dolenjskem naselijo prvi Iliri. Grobovi v Bršljinu so najzahodnejši grobovi tega tipa na Dolenjskem, z najboljšo paralelo na velikem grobišču v Dobovi pri Brežicah. Podobne grobove iz istega časa lahko pričakujemo tudi vzhodno od Novega mesta, na Šentjernejskem polju in v Spodnjem Posavju, kar potrjujejo že nekatere slučajne najdbe. Zaradi enotnega načina pokopavanja: upepeljevanje mrličev in pokopavanje pepela v posebnih obrednih žarah so arheologi poimenovali vsa najdišča takšnih nekropol iz tistega časa s skupnim imenom, kultura žarnih grobišč, ki je časovno

Bronasti trinožni kotliček iz knežje gomile v Kandiji, izkopan leta 1941. Služil je kot daritvena posoda. Še vedno je edinstvena najdba v Jugoslaviji

in tipološko jasno determinirana. Ta način pokopavanja je bil v rabi takrat skoraj po vsej Evropi in časovno označuje pri nas prehod iz bronaste dobe v najstarejšo železno dobo med leti 1200 in 800 pred n. št. Po obredu sežiganja so skrbno pobrali z grmade pepel sežganega pokojnika in vse nezgorele koščice ter kovinske predmete, kolikor niso postali plen ognjenih zubljev, vse to pa položili v posebne keramične posode. Te posode za pepel, žare, niso posebno velike, največkrat so z dvema ročajema, amfore. K žarar so skoraj vedno priložili še eno ali več keramičnih posod s hrano kot popotnino umrlemu v onostranstvo, kakor je veleval pogrebni obred. Ta običaj prilaganja hrane in pijače v grobove je bil v rabi skozi vso prazgodovino in antiko do visokega srednjega veka, ko je zmagovito krščanstvo prepovedalo ta »poganski« obred. Najdbe v grobovih tega časa niso številne, niti bogate. Pričajo o skromnem bogastvu tedanjih ljudi, ki je še enakomerno razdeljeno med vse člane rodu. Zamisliti si jih moramo kot preproste poljedelce in živinorejce, združene v rodovni skupnosti. Oblike keramičnih posod in bronasto okrasje nam povedo, da so v Bršljinu pokopavali pred tri tisoč leti, okrog leta 1000 pred našim štetjem.

Pri sistematičnem raziskovanju, ki smo ga opravili v letih 1959 in 1960 na Mestnih njivah, smo odkrili obsežno, še ne do kraja raziskano večje žarno grobišče. Odkopali smo blizu 60 grobov, ki pa se od onih v Bršljinu močno razlikujejo: tipološko in kronološko. Način pokopavanja je enak, občutna pa je razlika v oblikah in velikosti posod. Žare na Mestnih njivah so kar ogromne in spominjajo na shrambene posode, saj merijo do 75 cm v višino in nad 50 cm v premeru. Čeprav so tako velike, najdemo v njih le malo pridatkov, zato si njihovo velikost razlagamo edino z okusom in modno muho tistega časa. Drobni železni ostanki v žarah kažejo, da so grobovi na Mestnih njivah iz najstarejše železne dobe v Sloveniji, ko so se Iliri na Dolenjskem že utrdili in seznanili z novo kovino — železom.

Grobišče na Mestnih njivah je le še zadnji odblesk že ugašajoče kulture žarnih grobišč. Časovno pa je približno dvesto let mlajše kot grobovi v Bršljinu, skupen pa jim je enak način pokopavanja in sila majhno število pridatkov. Že čez nekaj desetletij so se začele pri Ilirih na Dolenjskem velike gospodarske in družbene spremembe, ki odsevajo v njihovih grobovih, iz katerih skušamo razbrati tudi duhovno življenje takratnih prebivalcev. Grobovi na Mestnih njivah, ki jih datiramo

v IX. stoletje, s poudarkom okrog leta 800 pred n. št., formalno in vsebinsko zaključujejo burno obdobje naseljevanja Dolenjske v času žarnogrobiščne kulture in stoje na pragu novega, halštatskega časa, ki povzdigne Dolenjsko iz prahistorične anonimnosti do evropske veljave.

V uvodu smo dejali, da so ljudje, ki so bili pokopani v Bršljinu, šele na začetku mogočnega razvoja ilirske halštatske kulture in civilizacije. V njih je bila nakopičena življenjska sila biološko še neizrabljenega rodu, ki je s svojo sposobnostjo napravil v naslednjih stoletjih izreden gospodarski in kulturni vzpon. Domnevamo, da so se Iliri v tistem času, ko so pokopavali svoje mrtve na Mestnih njivah, že naselili na prirodno oblikovani in s strmimi pobočji zavarovani terasi na Marofu, to je na vzpetini nad današnjim Kettejevim drevoredom in nad poslopjem občinske skupščine. Pri natančnem opazovanju tega predela bo večje oko še danes zaznalo ostanke nekdanjega utrjenega pasu ob robu

Vrhni zaključek hišaste žare z upodobitvijo človeške glave in na njej čepečega ptica. Ta nenavadna plastika ima simboličen značaj v pogrebnih običajih Latobikov, ki so edini dajali pepel umrlih v hišaste žare

gradišča. Posebno lepo je to vidno, če se sprehodimo skozi drevored od mestne strani in se ozremo na levo stran tam, kjer je aleja najbolj strma. Tako so s prazgodovinsko naselbino pred tri tisoč leti na Marofu nastali zametki »mestnega« življenja na novomeškem območju. Kako in na kak način pa je bila ta naselbina organizirana znotraj obzidja, še ne vemo, ker arheoloških raziskovanj na naselbini na Marofu še ni bilo.

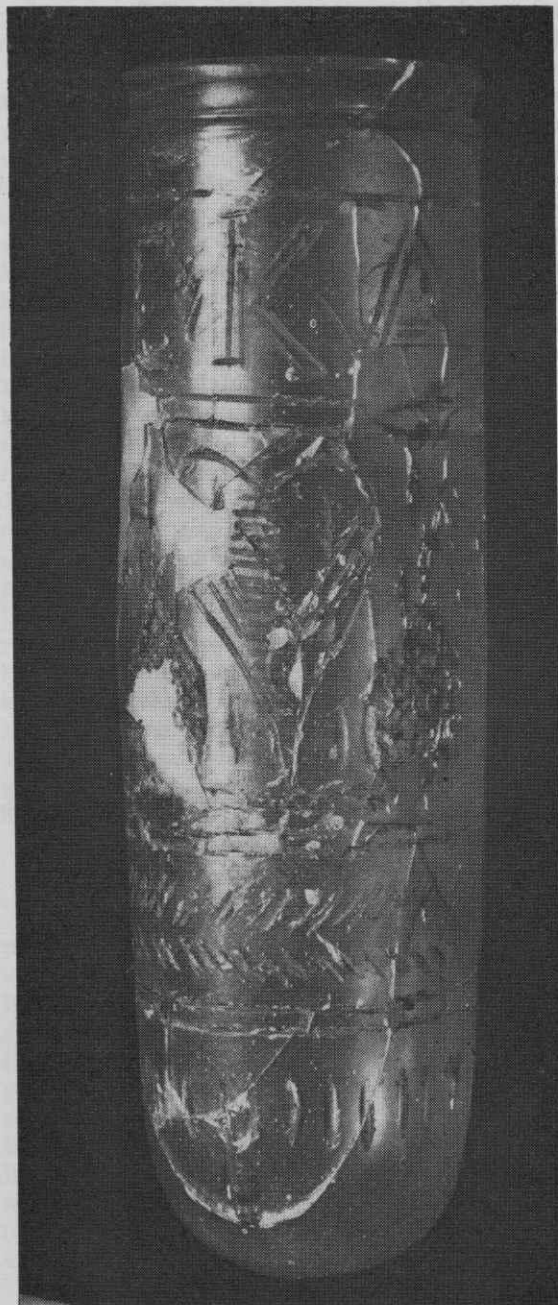
POMEN NOVEGA MESTA V HALŠTATSKEM ČASU

Tradicionalnim gospodarskim panogam Iliror: živinoreji in poljedelstvu, se je sedaj pridružilo še rudarstvo, fužinarstvo in kovinarstvo. Na Dolenjskem in v Beli krajini so se Iliri z veliko vnemo lotili pridobivanja in predelave železne rude. Znano je, da je v gornjem toku Krke precej železne rude, ki jo lahko še danes v obliki bobovca najdemo na površini. Spomnimo se samo fužin in livarn, ki so obratovale v XIX. stoletju v Zagradcu, na Dvoru pri Žužemberku in v Gradacu. Ni slučaj, da so prav na tem območju zrasla velika utrjena gradišča — ilirske naselbine in cele trdnjave: Vinkov vrh nad Dvorom, Cvinger pri Dolenjskih Toplicah, Straža pri Novem mestu (edino gradišče v nižini!), Dobrava pri Dobrniču, Novo mesto, Vinji vrh nad Belo cerkvijo in druge. Za klasično halštatsko kulturo starejše železne dobe na Dolenjskem je značilno, da se je razvijala skoraj izključno v hribovitih predelih, na utrjenih gradiščih. Rezultati različnih raziskovanj v minulih desetletjih, predvsem monografija A. Müllnerja o zgodovini železarstva na Kranjskem, so pokazala, da so se Iliri na Dolenjskem prav intenzivno ukvarjali z rudarstvom in železarstvom. Omenili smo že, da so sledove prahistoričnega fužinarstva odkrili tudi v Novem mestu: namreč tri talilne peči za železo, ob teh pečeh pa še ostanke kovačnice.

Nov način življenja, ki sloni na spremenjenih gospodarskih temeljih, vpliva in spreminja tudi družbeni red ilirskih plemen. V starejši železni dobi — halštatu pri Ilirih ni več socialne enakosti, ki jo še izpričujejo grobovi v Bršljinu in na Mestnih njivah. Prične se vse globlje razslojevanje ilirske družbe. Na eni strani rodovni prvaki in plemenski knezi — govorimo že o plemenski aristokraciji —, ki so v primeru vojne nevarnosti vojaški poveljniki, na drugi strani pa množica kmetov, pastirjev in rudarjev. Po grških vzorih (ki so prišli k nam vzdolž jadranske obale in skozi Italijo) prirejajo plemenski knezi na gradiščih svečane pojedine — simpozije, združene

z obrednimi daritvami, atletskimi tekmami, rokoborbami in svečanimi sprevodi.

Vse te manifestacije, ki so jih prirejali ob nam neznanih praznikih, so nam ilirski umetniki — torevti, ohranili v prizorih na bronastih zmagalnih vedricah — situlah. Z neskončno potrpežljivostjo so ti prahistorični umetniki iztolkovali z drobnimi kladivci v bronasto pločevino cele prizore iz teh praz-

Visoka in ozka steklena čaša z vbrušeniimi ornamentmi in grško napolitnico na vrhu. Izkopal jo je Pečnik leta 1902 v rimskem grobu v Bršljinu. Hrani jo Antična zbirka Umetnostnozgodovinskega muzeja na Dunaju

ničnih dni. Te, s homerskimi prizori okrašene situle in pasne plošče, ki kažejo vso radoživost in virilnost halštatske aristokracije, so najlepši dosežki halštatske likovne ustvarjalnosti, in sodijo danes v svetovno umetnostno zakladnico. Za nas pa imajo situle še poseben pomen, ker so raziskovanja in dognanja zadnjih let pokazala, da je eno izmed umetnostnih središč situlske umetnosti bilo nedvomno tudi na Dolenjskem. Na situlah se v conalni razporeditvi prepletajo scene robustnega realizma golih borcev, bahavih pivcev in intimnih erotičnih prizorov z liričnimi scenami tekmujočih muzikantov, orientalno fantastiko bajeslovnih živali, elegantnih tenkonogih konj, plahutavih ptic in stiliziranih rastlinskih ornamentov. Nedvomno so se dolenjski halštatski knezi vzorovali pri grških in italjskih velikaših, vendar njihove prefinjene kulture in duha niso nikdar dosegli, niti dojeli.

Vsa ta dogajanja se najlepše zrcalijo v grobovih iz halštatskega časa, ki so nam še vedno (dokler ne bomo izkopali vsaj enega halštatskega gradišča) glavna opora za poznavanje te dobe. Velike spremembe v gospodarskem in družbenem življenju so narekovale tudi spremembe pri obredu in načinu pokopavanja. Odslej Iliri svojih mrtvih ne sežigajo več, temveč jih polagajo k zadnjemu počitku z vso opremo in okrasjem, ki so ga nosili za življenja. Socialna diferenciacija in družbeni položaj se prenašata iz življenja, iz mesta živih tudi v mesto mrtvih. Grobna konstrukcija ni več enostavna in grobovi niso več brezimni. Na grobove začno nasipavati zemljo — nastajajo veličastne gomile, »dolenjske piramide«, ta tako značilna pokopališča halštatskih Ilirov, s katerimi je tako bogata prav dolenjska dežela. Stotine dolenjskih gomil so dobile svoje mesto in ime tudi v evropski arheološki literaturi kot »dolenjska skupina gomil«, ki označuje določeno časovno in kulturno-historično obdobje v prazgodovinski arheologiji jugovzhodne Evrope. S svojo impozantno velikostjo (npr. gomile pri Stični, na Magdalenski gori in v Novem mestu) so zgovorne priče davne veličine in moči tistih prebivalcev, ki so v zadnjem tisočletju pred našim štetjem prvi intenzivno naselili našo zemljo, doživeli tu svoj največji razcvet pa tudi zaton.

Taka gomilna grobišča z bogatimi najdbami pozna tudi Novo mesto, čeprav gomil danes zaradi zazidav in izkopavanj ne moremo več videti, oziroma jih komaj še zaznamo. Pokopališča prahistoričnih Ilirov v Novem mestu so bila na več mestih. Eno je bilo na Marofu, severno nad Kettejevimi drevoredom

in nad utrjenim gradiščem. Na tem travniku sta bili vsaj dve gomili, ki ju je leta 1894 prekopal Pečnik. Danes lahko opazimo le še komaj zaznavno sled ene razkopane gomile. Drugo, največje gomilno grobišče, je bilo v Kandiji, na desnem bregu Krke. Le-to je zavzemalo ves prostor zahodno od Trdinove ceste, ob obeh straneh Kristanove ceste, tja do ceste Nad mlini. Tu je vse do poletja 1967 izvežbano oko lahko še opazilo štiri velike, toda že močno sploščene in znižane gomile. Vse štiri gomile pa bodo po neizprosni logiki urbanističnega načrtovanja postale plen gradbenih strojev, saj bo na doslej nezazidanem prostoru zrasla v nekaj letih nova stanovanjska soseska. S tem dejanjem bodo uničene še zadnje halštatske gomile na novomeškem področju. Zato so obsesna zaščitna izkopavanja v teku. Na podlagi najdb in konfiguracije terena domnevamo, da je halštatsko gomilno grobišče v Kandiji nekoč štelo najmanj šest velikih gomil. Poleg štirih danes še vidnih gomil, je stala peta, že uničena, na območju vile Vandot, šesta (s knežjim oklepom in trinožnikom) pa severno ob Kristanovi ulici, tam, kjer stoji danes dolga vrsta povsem neustrezno lociranih garaž. Tretje, manjše gomilno grobišče z neznanim številom gomil, je bilo v Smolovi hosti vzhodno od Novega mesta, ena gomila pa je bila tudi v mestnem gozdu, imenovanem tudi Portovald.

Dve gomili na Marofu je prekopal Jernej Pečnik s sodelavci. Leta 1905 je Walter Šmid za deželni muzej prekopal dve gomili v ragovski hosti in v eni od njih, znani pod imenom Malenškova gomila, odkril grob halštatskega aristokrata, ki je bil pokopan skupaj s konjem. V grobu je našel z geometrijskimi motivi okrašeno bronasto situlo, lepo izdelano konjsko opremo in narebreno bronasto cisto. Najdragocenejše izkopanine pa so našli v gomili na nekdanjem stadionu v Kandiji leta 1939 in 1941. Med drugimi kovinskimi in keramičnimi predmeti so našli tudi slavni bronasti oklep. Vsekakor je tam bil grob ilirskega kneza, ki so ga pokopali skupaj s konjem in v paradni bojni opremi ob koncu VII. stoletja, okrog leta 600 pred našim štetjem. Najdbe takih oklepov so velika redkost, saj so bili v Jugoslaviji najdeni komaj trije: poleg novomeškega še dva v Stični, v Evropi pa jih poznamo skupaj samo 7. V isti gomili so dve leti kasneje, poleti 1941, našli še trinožni bronasti kotliček (služil je po vsej verjetnosti v kultne namene), ki je še vedno edinstvena najdba v Jugoslaviji.

Sredi avgusta 1967 smo zaradi forsiranih gradbenih del v Kandiji (delovišče se ime-

nuje Znančeve njive, kar pa ne ustreza popolnoma dejstvu, zato bomo celotno halštatsko-keltsko grobišče na desnem bregu Krke imenovali Kandija) pričeli s sistematičnim izkopavanjem gomile I. Bila je široka 30 metrov, visoka pa komaj 1,60 m, ker je bila v teku časa že močno znižana z oranjem. Zaradi pomanjkanja denarja smo odkopali samo eno polovico gomile in pri tem odkrili 20 grobov. Vsi grobovi v gomili so bili skeletni, vendar zaradi močnih kislin in kemičnih procesov v glini, ki tvorijo gomilo, se kosti niso ohranile. Obliko in velikost posameznih grobov pa smo vseeno lahko točno ugotovili zaradi njihove temne barve, ki so jo zapustile prepelele organske snovi sredi rumeno rjave, popolnoma sterilne ilovice. Edino z neumornim strganjem odkopane površine smo lahko opazovali različne barve in celo barvne odtenke, ki so nam vsakokrat izdali položaj groba. V teku izkopavanja smo ugotovili, da so bili vsi grobovi vkopani v krogu bolj na obodu gomile, medtem ko je bila sredina gomile po najdbah iz leta 1967 sodeč, prazna. Enak način pokopavanja v gomili so pred leti ugotovili tudi v veliki knežji gomili v

Stični, zato je upravičena domneva, da je bilo pokopavanje v krogih v velikih gomilah na Dolenjskem pravilo. Po tipološki plati (certoška fibula) bi najdbe iz tega leta uvrstili v najmlajši halštatski čas, to je v IV. stoletje pred n. št.

Po vseh teh imenitnih najdbah sodeč (nekatero med njimi so evropsko pomembne), je bilo Novo mesto v halštatski dobi sredi I. tisočletja zelo važno središče Ilirov s sedežem plemenskega kneza. Po pomembnosti je bilo enakovredno trem drugim velikim halštatskim centrom na Dolenjskem: v Šmarjeti, Stični in na Magdalenski gori pri Šmarju. Halštatski knez in njegovi podaniki so prebivali za močno utrjenimi okopi gradišča na Marofu (morda nekaj časa tudi na Kapitlju?), svoje mrtve pa so pokopavali deloma blizu gradišča na Marofu in na Mestnih njivah, večji del pa so jih prepeljavali čez reko in jih pokopavali k skupnemu počitku v velike gomile na kandijski strani. Številne in bogate najdbe kažejo, da je Novo mesto sredi I. milenija pred našim štetjem doseglo svoj najvišji vzpon in največjo gospodarsko moč.

Dve hišasti žari, dva keramična kozarca in lonec iz enega rimskega groba v Novem mestu, takoj po izkopavanju leta 1936

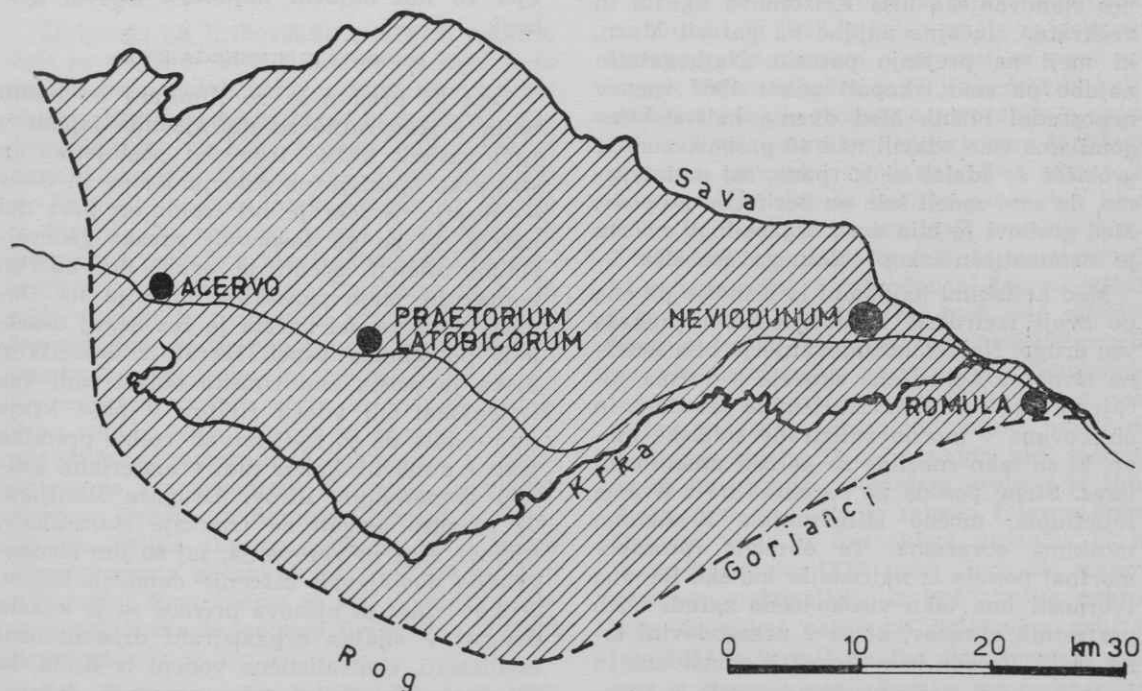
VDOR KELTOV IN NJIHOVA DEDIŠČINA

Bujnemu razvetu in ustvarjalnemu višku halštatske kulture na Dolenjskem sledi po IV. stoletju doba stagnacije in počasnega usihanja. Vzrokov za to je gotovo več. Eden notranjih vzrokov bo nemara ta, da so se ustvarjalci že izčrpali, zunanji vzrok pa — prodirajoči Kelti. Krdela bojevitih Keltov so zapuščala svojo pradomovino v Franciji in Porenju in v naglih sunkih so prodirala po vsej Evropi. V več zaporednih migracijskih valovih so se razselila tja do britanskih otokov in do Egejskega morja na jugu, ter prišla celo na obale Male Azije. Čeprav maloštevilni, vendar dobro oboroženi in hitro gibljivi konjeniki so postali strah in trepet staroselcev na Balkanu, v Podonavju in Italiji. Sredi III. stoletja pridejo tudi k nam prva keltska krdela in takrat se utrdi na Dolenjskem pleme Tavriskov, največ v okolici Mokronoga. Druga pomembna, toda mlajša središča keltskega življa na Dolenjskem so še: Valična vas, Dobrnič, Magdalenska gora, Novo mesto, Šmarjeta in Mihovo. Danes vemo, da pravih Keltov v naših krajih ni bilo veliko v primeri z gosto naseljenimi staroselci Iliri. Zato namesto izraza keltska kultura uporabljamo raje izraz latenska kultura oziroma latensko obdobje, ki ga štejemo po srednjeevropski kronologiji od leta 400 do prihoda Rimljanov v naše kraje. Pripomniti pa moram, da v Sloveniji ne poznamo keltskih najdb pred letom 300; v tem času pri

nas še vedno traja pozna halštatska kultura, ki je na Dolenjskem avtohtona.

Vpliv in pomen keltskega vdora za naše kraje je bil nedvomno zelo močan. Kelti so nasilno pretrgali in porušili celotno halštatsko-ilirsko ekonomsko, politično in duhovno strukturo, ki je bila zgrajena na stoletnih tradicijah. S seboj so prinesli nov način življenja, ki je zrastle na čisto drugačnem izročilu, nov jezik, nove oblike orožja in nov način bojevanja. Klasično orožje ilirskega vojaka je bila bojna sekira in sulica, keltski vojak pa je oborožen predvsem z dolgim ostrim mečem in težkim udarnim bojnim nožem. To novo, latensko kulturo, so Kelti domorodnim Ilirrom nedvomno vsilili, toda premočno število staroselcev pa tudi inertnost tradicij sta pripomogla, da se je nova kultura prišlekov oplajala tudi s prvinih stare halštatske kulture. Posebej velja to za keramične oblike, ravno tukaj so se ohranile prvine starih halštatskih oblik. Le težko bomo na Dolenjskem našli v zgodnejšem latenskem času čiste keltske keramične posode. Tako je z medsebojnim vplivanjem dveh kultur nastala ilirsko-keltska kultura, ki se je ponekod ohranila še globoko v čas rimske okupacije.

Keltski grobovi se že bistveno razlikujejo od ilirskih iz halštatskega časa, saj Kelti pri nas spet uveljavljajo sežiganje mrličev. Velik del grobov iz tega časa so vojaški grobovi, ki so jasno opredeljeni s pridatki želez-

Upravno področje mestnega okrožja Nevioudunum. Obsegalo je večji del Dolenjske med Savo in Gorjanci, na zahodu pa ga je omejeval Rog in višnjegorski klanec

nega orožja. Po takrat veljavnem običaju so ob pogrebu vojaka vse orožje nasilno zvali ali pa zlomili in takšno položili v grob k žari s pepelom. S tem so naredili orožje nerabno, hkrati pa je to simbolična smrt orožja, ki sledi svojemu gospodarju v grob. Uporaba železa v mlajši železni dobi je ekstremna, saj ga uporabljajo tudi v čisto dekorativne namene, kar so v halštatu izdelovali le iz bronca. Najhujše keltsko orožje, meči, so dolgi, dvorezni in skovani iz odličnega jekla. Velik tehničen napredek pomeni uporaba hitro vrtljivega lončarskega kolesa pri izdelovanju lončenih posod. Na ta način so oblike postale simetrične in lepše, hkrati pa jim je lončarsko kolo omogočilo velikoserijsko proizvodnjo enakih posod, podobno, kot delajo današnji lončarji. V zadnjem stoletju pred našim štetjem začne v naših krajih prvič krožiti novo plačilno sredstvo — keltski denar —, ki bo šele v rimskem času izpodrinilo staro menjalno gospodarstvo. Kovanja denarja so se Kelti naučili pri Grkih, saj so njihovi kovanci le okorne kopije grških staterjev.

V Novem mestu so bili najdeni keltski grobovi na treh krajih, pravzaprav povsod tam, kjer so najdišča še starejših halštatskih grobov. Nekaj jih je bilo odkritih na Marofu, kot kasnejši pokopi v halštatskih gomilah, v bližini pa so odkopali še nekaj grobov leta 1954. Drugo najdišče keltskih grobov je v Kandiji, kjer so jih našli prvič že leta 1948 pri kopanju temeljev za sindikalni dom (danes stanovanjska hiša Kristanova ul. 12) in večkratne slučajne najdbe na parceli Murn, ki meji na prejšnjo parcelo. Najbogatejše najdbe pa smo izkopali poleti 1967 spet v neposredni bližini. Med dvema halštatskima gomilama smo odkrili nad 40 grobov, vendar grobišče še zdaleč ni izčrpano, saj domnevamo, da smo zadeli šele na periferne grobove. Med grobovi je bilo dosti vojaških. V načrtu je sistematičen izkop celotnega grobišča.

Med keltskimi najdbami iz Kandije pa ena po svoji izvirnosti in dragocenosti prekaša vse druge. Največ občudovanja je bila deležna sivočrna keramična skodela z dvema ročajema (kantharos), ki sta bogato okrašena in oblikovana v močno stilizirane živalske glave, ki so tako značilne za keltski umetnostni izraz. Stene posode pa so okrašene z dvema reliefnima, močno stiliziranimi bradatima moškima obrazoma. Ta obrazna (prosopomorfna) posoda iz najčistejše keltske likovne tvornosti ima tako visoko ceno zaradi obeh portretnih obrazov, ki so v prazgodovini tako redki. Posoda je v Sloveniji edinstvena in le težko bi ji našli primerjavo celo v jugoslovanskem okviru. Posodo smo našli hudo

razbito in ji manjka precej delov. Zato smo jo spričo njene enkratnosti oddali na željo nemških arheologov na restavriranje v slovite restavratorske delavnice Rimsko-germanskega Centralnega muzeja v Mainz. Po končanem restavriranju bo ta posoda najlepši eksponat novomeške arheološke zbirke.

V Kandiji in na Marofu smo lahko opazovali zanimiv pojav, da so ljudje v mlajši železni dobi kaj radi pokopavali svoje rajne v starejše halštatske gomile ali pa v njihovi neposredni bližini. V Kandiji imamo ta ugodni primer, da so na enem mestu halštatski in keltski grobovi. Sistematičen in popoln izkop obeh grobišč bi nam lahko dal dragocene podatke o kronoloških in kulturno-historičnih odnosih med enim in drugim.

V I. stoletju pred našim štetjem, v zadnjem migracijskem valu, se je na Dolenjskem naselilo še eno keltsko pleme — Latobiki, ki so tudi zadnji prazgodovinski naseljenci na naših tleh. Njihovo ime nam je znano iz antičnih piscev in z rimskih napisnih kamnov. Celo obe največji mesti v rimskem času na Dolenjskem nosita ime tega plemena: Praetorium Latobicorum (= Trebnje) in Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum (= Drnovo). Precej grobov teh Latobikov so odkrili pri gradnji nove ceste iz mesta v Bršljin leta 1890 in nato še leta 1902 ob gradnji poslopja okrajnega glavarstva. To je za Marofom in Kandijo še tretje najdišče keltskih grobov v Novem mestu, kjer so bili najdeni najmlajši keltski grobovi.

GROBOVI IZ RIMSKEGA ČASA

Leta 35 pred n. št. so Rimljani po hudih bojih s trdovratno se upirajočimi Japodi v Liki zavzeli važno trgovsko postojanko in strateško oporišče ob sotočju Kolpe in Save — Siscijo. S tem je bil izpolnjen prvi del načrta, ki so ga zasnovali rimski generalštabni oficirji. Sledil je drugi del načrta: pomakniti mejo rimskega imperija na Donavo. Tudi ta del načrta je čez nekaj desetletij popolnoma uspel. Hkrati z osvojitvijo Siska je prišla pod rimsko oblast tudi vsa Dolenjska. Ob vdoru Keltov v naše kraje smo dejali, da so le-ti izzvali velike premike tako v duhovni, kakor tudi v materialni kulturi domorodnih Ilirov. Drugače Rimljani. Ti se niso brigali za tradicije staroselecev, njihove šege in verovanja, saj so jim širokogrudno dovoljevali češčenje domačih bogov. Njihov vpliv in njihova premoč se je kazala drugje: v sijajno organizirani državotvorni civilizaciji, centralistično vodeni iz Rima, ki je omogočila obstoj tako ogromne države. Pisani zakoni, pojem državljanstva, moderne

ceste, nova tehnologija v gradbeništvu, denarno gospodarstvo in bančništvo, obvezna vojaška služba, davčna in carinska politika in ne nazadnje latinščina kot enotni in obvezni jezik v javni upravi za vso državo. Edino ti ukrepi in takšna politika so lahko zagotovili obstoj tako heterogene države od Britanije do Evfrata.

Takoj po rimski okupaciji je bila Dolenjska še sestavni del marionetnega noriškega kraljestva, ki so ga Rimljani formalno tolerirali tja do leta 46 po našem štetju. Takrat je bila Dolenjska izločena iz Norika in vključena v provinco Panonijo, leta 106 pa je bila dodeljena v Zgornjo Panonijo. Vsa Dolenjska med Savo in Gorjanci in od Mokric do Višnje gore je bila upravno podrejena mestnemu okrožju Nevioudunum. To mesto, katerega ime pomeni v keltskem jeziku Novo mesto, so zgradili Rimljani ob Savi (takrat je Sava tekla še mimo Drnovega!), natanko tam, kjer stoji sedaj vas Drnovo pri Krškem. Večletna izkopavanja v zadnjem času so pokazala, da je bilo mesto zgrajeno po klasični rimski zasnovi s pravokotnim florisom, ni pa bilo obdano z obzidjem in imelo je pristanišče ob Savi. Strateško-prometni in trgovski oziri so narekovali, da so Rimljani osnovali upravno središče Dolenjske v njenem skrajnem jugovzhodnem predelu. V Nevioudunu je bilo tudi važno križišče cest: od velike državne ceste Emona—Siscia se je tam odcepila cesta proti Celeji, ob Savi in Savinji navzgor.

Življenje na hribovskih gradiščih zamira. Seli se tja, kjer so speljane ceste, kajti le-te dajejo sedaj deželi utrip, prebivalcem pa za služek. Rimljani takoj zgradijo moderno, tlakovano cesto za hitri promet tudi z vozovi prek Dolenjske. Cesta ima svoje izhodišče v Akvileji in vodi prek Emone in Siscije v Sirmij. Ob njej so zrastle počivališča in preprežne postaje s hlevi, gostilnami in prenočišči — antični moteli. Polagoma so se ob njih naselili še neizogibni kramarji in marketenderice, ki so popotnim ljudem vsiljivo ponujali svojo robo in usluge. Tako so na Dolenjskem nastale večje in manjše naselbine vzdolž ceste začevši od Emone: Acervo pri Stični, Praetorium Latobiorum v Trebnjem, še neugotovljeni Crucium, Nevioudunum — Drnovo in Romula (Ribnica pri Brežicah). Velika rimska cesta je tekla mimo Novega mesta, skoraj po isti trasi kot sedanja avtocesta! Novo mesto ni več v središču pozornosti, začne se lenobno življenje v globoki provinci.

Ime Novega mesta v rimskem času nam ni znano in ga najbrž tudi nikoli ne bomo

izvedeli, ker Novo mesto ne premore niti enega samega napisnega kamna, ki bi nam lahko to pojasnil. Vendar je v Novem mestu morala biti kljub odmaknjenosti od velike ceste še vedno močna naselbina, o čemer nam pričajo številni izkopani grobovi. Rimsko pokopališče v Novem mestu je bilo locirano ob južnem vznožju Marofa, točno tam, kjer stojijo danes: poslopje občinske skupščine, Beletova hiša in vrt, del Ljubljanske ceste pred njima, komanda garnizona, del parka in stavba Elektro Novo mesto. Prvič so našli rimske grobove že leta 1890, ko so delali novo cesto proti Bršljinu. Takrat so našli 38 grobov, v katerih je bilo nad 60 posod. Müllner poroča o tej najdbi v »Slovenecu« z dne 4. oktobra 1890 takole: »... Našli so v grobovih pri Novem mestu šest svetilnic od štirih izdelovateljev, ki so FORTIS, VIBIANI (jako razširjen), STROBILI in IEGIDI. Za določbo časa so pomenljivi posamezni denarji, raztreseni v zemlji, katere so našli. Eden je od Klavdija I (41—54 po Kr.), drugi od Antonina Pija (138—161) tretji od Klavdija Gotika (268—270), četrti od Tacita s »Spes publica« na obratni strani (275—276), peti od Dioklecijana (284—304).« Našteti novci so nam dokaz, da so v rimskem času pokopavali pod Marofom od I.—IV. stoletja. Drugi poročevalec pa ve povedati, da so poleg naštetih stvari našli še: 3 dobro ohranjene meče, 2 zlata uhana, nad 30 fibul, zaponke, obročke in steklene žare.

Drugič je bilo taisto rimsko grobišče načeto, ko so leta 1902 kopali temelje za poslopje okrajnega glavarstva. Odkopali so nam neznanu, toda vsekakor precejšnje število keltskih in rimskih grobov, saj poročilo o najdbah našteva: »2 srebrni srednjelatenski fibuli, približno 10 enakih bronastih fibul, prav toliko poznolatenskih in noriško-panonskih fibul iz bronu, 1—2 ducata različnih rimskih fibul, 2 bronasti zajemalki, latenski bronasti obročki in zapestnice, 2 poškodovani železni čeladi, 1 raven in 1 zvit latenski meč, več suličnih konic in nožev itd.; končno še nad 100 posod, polovica med njimi je razbitih.« Nedvomno bogate in številne najdbe, ki govore o precejšnji blaginji prebivalcev rimske naselbine v Novem mestu. Iz opisa najdb tudi vidimo, da so na grobišču pomešani grobovi iz rimskega časa z onimi iz mlajše železne dobe. Omeniti velja še dve zidani grobnici, ki ju je izkopal leta 1936 prof. Jarc ob starem mestnem pokopališču iz iste rimske nekropole, še nekaj najdb ob Beletovem vrtu iz leta 1954 in zadnja najdba dveh rimskih grobov v Regerči vasi, kar pa ne sodi več v novomeško mestno področje.

Zemljevid arheoloških najdišč v Novem mestu: 1 – rimski grobovi v Bršljinu – 2 – grobovi iz časa kulture žarnih grobišč – 3 – prazgodovinska topilnica železa in kovačnica – 4 – dve halštatski gomili na Marofu – 5 – keltski grobovi na Marofu – 6 – zgodnjehalštatsko žarno grobišče na Mestnih njivah – 7 – prazgodovinska utrjena naselbina na Marofu – 8 – poznolatenško in rimsko grobišče (Ljubljanska cesta, okrajno glavarstvo) – 9 – halštatsko gomilno grobišče in keltsko grobišče v Kandiji

V ZATIŠJU ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA

Kakor so v Novem mestu številne najdbe iz prazgodovinskih obdobj in iz rimskega časa, tako malo vemo o tem kraju v času od propada zahodnorimske države pa do ustanovitve Novega mesta v XIV. stoletju. Trenutno v mestu še nimamo zanesljivih dokazov oziroma najdb iz časa preseljevanja narodov in slovanske naselitve v zgodnjem srednjem veku. Da je res tako, sta dva vzroka. Prvi: nihče še ni na Dolenjskem sistematično odkrival ostalin iz tega obdobja, drugi vzrok pa moramo iskati v še redki naseljenosti, saj je le-ta v zgodnjem srednjem veku daleč bolj skromna kot na primer v halštatskem času ali pa v antiki. V času od V. do VII. stoletja so potujoča ljudstva uporabljala Dolenjsko le kot prehodno ozemlje, kjer so si kvečjemu malo oddahnili na poti v obljubljeni dežele sončne Italije in jadranskih bregov. Ni pa jih v tem času mikala kot dežela, kjer bi se stalno naselila. Skromne posamične najdbe iz langobardskih in staroslovanskih grobov v širši okolici Novega mesta: v Trebnjem, na Vinjem vrhu, v Beli cerkvi in Šmarjeti nam vendarle počasi zapolnjujejo vrzeli med pozno antiko in visokim srednjim vekom, ko je Dolenjska spet intenzivno naseljena.

Namig in upanje, da bomo tudi v Novem mestu našli staroslovenske ostaline, nam daje značilno staro ledinsko ime »Gradec« za kapiteljski hrib (= Kapitelj) sredi starega mesta, s kapiteljsko cerkvijo, proštijo in obsežnim vrtom na temenu. To ime poznamo iz menjalne pogodbe iz leta 1365 med stiškim opatom Petrom in avstrijskim vojvodo Rudolfom IV. Iz izkušenj vemo, da so prav na ledinah z imenom »Gradec« skoraj vedno odkrili zgodnjersrednjeveške slovanske najdbe. Šele podrobne raziskave na temenu kapiteljskega hriba nam bodo pokazale, če to pravilo velja tudi v Novem mestu.

*

S tem informativnim pregledom najvažnejših arheoloških najdb na območju Novega mesta smo želeli pokazati, da so v tem kraju živeli ljudje v večji naselbini neprekinjeno od časa žarnogrobiščne kulture prek halštatskega časa, ko doseže Novo mesto med VII. in V. stoletjem višek pomembnosti. Sledi keltska poselitev začenši s Tavriskimi in se konča z Latobiki. Rimske najdbe iz mesta pa so znane od I. stoletja pa tja do pozne antike ob koncu IV. stoletja. Bogate in reprezentativne halštatske najdbe iz Novega mesta pričajo, da je bil v tem kraju sredi prvega tisočletja pred n. št. eden izmed vodilnih cen-

trov dolenjskih Ilirov s sedežem pomembnega plemenskega kneza. Slučajne najdbe kažejo, da je bila utrjena prahistorična naselbina skozi vse prvo tisočletje in najbrž tudi še kasneje v rimskem času na zvišenem Marofu, medtem ko se srednjeveško mesto osnuje in utrdi na kapiteljskem hribu. Močno vabljiva pa je domneva, da je bila še ena prazgodovinska naselbina prav na tem Kapitelju, ki je manjši od Marofa, ima pa odličnejšo strateško lego. V mestu poznamo tri velike nekropole: najstarejšo na Mestnih njivah, največjo v Kandiji, najmlajšo ob Ljubljanski cesti pri poslopju občinske skupščine.

Dolga je arheološka preteklost Novega mesta in bogata je njena dediščina. Toda z delom smo šele na sredi poti, kajti v teku so obsežna izkopavanja v Kandiji, ki bodo prinesla še marsikatero presenečenje. Šele ko bodo izkopavanja v Kandiji zaključena, bomo lahko napisali poglobljeno študijo o novomeških izkopavaninah, kritično ovrednoteno z vseh plati.

VAŽNEJŠA LITERATURA

Alfons Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain* (Wien 1909), 67 ss. — Walter Šmid, *Tumultforschungen*, Carniola 1, 1908, 202 ss. — France Stare, *Arheološka poročila SAZU*, Dela 3, 1950, 39 ss. — Stane Gabrovec, *Najstarejša zgodovina Dolenjske*, Novo mesto 1956. — Vinčko Sribar, *Zavarovalno izkopavanje v Novem mestu in okolici*, *Arheološki vestnik IX.—X.*, 1958—1959, str. 108 ss. — Stane Gabrovec, *Grob z oklepom iz Novega mesta*, *Situla 1*, 1960, 27 ss. — Tone Knez, *Novomeške izkopanine na Dunaju*, *Dolenjski list* 14, Novo mesto 10. 1. 1963. — Tone Knez, *Iz predzgodovine Novega mesta*, *Dolenjski list* 25. marec — 8. april 1965. — Stane Gabrovec, *Halštatska kultura v Sloveniji*, *Arheološki vestnik XV.—XVI.*, 1964—1965, str. 21 ss. — Stane Gabrovec, *Srednjelatensko obdobje v Sloveniji*, *Arheološki vestnik*, XVIII, 1966, str. 169 ss. — Tone Knez, *Žarno grobišče v Novem mestu*, *Arheološki vestnik XVII.*, 1966, 51 ss. — Tone Knez, *Latenske najdbe iz Novega mesta*, *Arheološki vestnik XVII.*, 1966, 391 ss. — Tone Knez, *Žarni grobovi v Bršljinu*, *Arheološki vestnik XVIII.*, 1967 (v tisku).

OPOMBA

V članku namenoma nisem uporabil običajnega citiranja z opombami, ker je v tisku popolna bibliografija arheoloških člankov o novomeških najdbah, ki bo izšla še letos v Novomeškem zborniku, in bi bilo to le nepotrebno ponavljanje. Zato pa sem na koncu tega članka priključil v kronološkem zaporedju sestavljen seznam najvažnejše literature, ki obravnava arheološke najdbe iz Novega mesta. Kdorkoli se bo želel o gradivu natančneje poučiti, bo tam zlahka našel ustrezno literaturo.

DROBEC REGISTRA LJUBLJANSKEGA NAKLADNIŠKEGA URADA IZ LETA 1544

JOSIP ŽONTAR

V svojem odličnem delu »Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja«¹ je opozoril prof. Ferdo Gestrin med drugim na pomen mitninskih in podobnih knjig za zgodovino trgovine in gospodarskega prometa sploh.² Zato morda ne bo odveč, če objavim drobec registra nakladnine, ki so jo predpisali na ljubljanskem uradu v času od 15. aprila do 31. avgusta 1544. Našel ga je v dunajskem arhivu dvorne komore prof. Herbert Hassinger (Innsbruck)³ med spisi nekdanjega vodje višjega mitninskega urada v Ljubljani in poznejšega deželnega vicedoma Krištofa Knüllenberg.⁴ Ravno takrat sem delal v istem arhivu. Ker je bil prof. Hassinger mnenja, da bom jaz laže ugotovil osebe, ki se omenjajo v registru, mi je prepustil gradivo v objavo, za kar se mu lepo zahvalim.

V registru je omenjeno samo blago, za katero je bilo treba plačati poleg mitnine še »naklado« (nabitek, Aufschlag). S tem pa je že povedano, da izvemo iz njega le za nekaj vrst blaga.

V usodnem letu 1529 je 7. julija uvedel nadvojvoda Ferdinand za 3 leta naklado na živino, ki so jo gnali iz ogrskih v avstrijske dežele. Tu so pobirali novo pristojbino po naslednji tarifi: od ogrskega vola ali konja 1 ogrski goldinar, od junca 45 krajcarjev, od krave 15 kr., od prašiča 6 kr. in od koštruna 4 kr.⁵ V ponovni stiski leta 1532 je Ferdinand 7. aprila podaljšal veljavnost gornjega predpisa in razširil naklado na izvoz živine iz vseh dednih dežel ter še na izvoz kož, kolikor je oboje blago šlo na »Laško«.⁶ Kako je zadela ta pristojbina beneško republiko, dokazujeta dve poročili Marina Sanuta iz junija 1532: beneški poslanik je govoril s kancelarjem Ferdinanda I., kardinalom Bernardom Clesom, glede nove naklade na izvoz živine na Beneško, beneški poslanik pa sporoča Ferdinandu novice iz Carigrada in hkraiti intervenira v isti zadevi.⁷

Razširjena tarifa je vsebovala naslednje postavke:

od ogrskega vola 1 gld.,
od domačega vola ali junca 30 kr.,
od jezdnega konja 1 gld.,
od kmečkega konja 30 kr.,
od koštruna ali ovce 6 kr.,
od prašiča 10 kr.,
za cel svinjski »boh«⁸ 6 kr.,
za dve volovski koži 3 kr.,
za tri telečje kože 2 kr.

Notranjeavstrijske dežele, h katerim je štela tudi Kranjska, so že poznale mitnino na živino. Odslej so plačevali na Kranjskem ob izvozu živine še naklado, ki sta jo morala predstojnika ljubljanskega in goriškega mitninskega urada posebej vpisovati ter obračunavati z dvorno komoro.

Naslednjo spremembo je predpisal Ferdinand I. dne 15. marca 1544: poleg običajne mitnine in stare naklade je uvedel novo naklado, vendar z različnimi tarifami za posamezne dežele. Za Kranjsko so veljale naslednje postavke:⁹

za ogrskega vola 1 gld.,
za domačega vola ali junca 30 kr.,
za kravo 15 kr.,
za majhnega junca 7 1/2 kr.,
za bikca ali telico 5 kr.,
za domačega koštruna 6 kr.,
za jezdnega konja 1 gld.,
za kmečkega konja 30 kr.,
za majhnega konjička 15 kr.,
za pitanega prašiča 1 1/4 kr.,
za nepitanega prašiča 1 kr.,
za cel svinjski »boh« 2 kr.,
za volovsko kožo 2 kr.,
za kožo junca ali krave 1 1/2 kr.,
za kožo konja 1 1/2 kr.,
za kožo kože 1/2 kr.,
za kožo prašiča 1/4 kr.,
za kožo jagnjeta ali polha 2 1/2 kr.,
za par podplatnega usnja 1/2 kr.,
za 1 tovor kož (teža 3 1/2 centa) 30 kr.,

(ta postavka velja samo za meščane in tržane kranjskih mest in trgov, medtem ko tujci plačajo 40 kr.),

za 1 tovor kožuhovine (teža 3 cente) 1 gld. 20 kr.,
za 1 tovor platna 40 kr.,
za 1 cent platna 25 kr.,
za 1 tovor hodnika 30 kr.

Kranjska je bila edina notranjeavstrijska dežela, ki ji je bila naložena tedaj še naklada na železo in izdelke iz njega:

za 1 cent surovega železa in polizdelkov 1 kr.,
za 1 cent železnih izdelkov 2 kr.,
za 1 cent žebljeve 3 kr.

Dne 5. septembra 1544 je poročal Krištof Knüllenberg dvorni komori na Dunaj, kolikor je znašal donos nove naklade v času od njene uvedbe 15. aprila do konca avgusta 1544, torej za 4 in pol meseca. Priložil je izpisek iz mitninske knjige, ki ga tu uporabljam. Trgovsko blago sem razporedil po

skupinah, ki jih ima v svoji knjigi F. Ge-strin:

1. živina in mesni izdelki,
2. kože, kožuhovina, usnje,
3. železo, železni izdelki ter druge kovine,
4. platno in hodnik.

Navajam datum izvoza, količino blaga (la-
ket, približno 276 cm; funt, približno 0,56 kg;
1 cent = 100 funtov; 1 tovor = 3—3 1/2 centa),
znesek naklade v goldinarjih (gld.), krajcar-
jih (kr.) in pfenigih (d.). Izvozniki slede po
abecednem zaporedju. Skupni podatki po
mesecih se nanašajo na april, maj, junij, ju-
lij, avgust.

1. ŽIVINA IN MESNI IZDELKI

a) konji

1. 5. Aloviz, 1 jezdni konj, 1 gld.,
 1. 7. Anton, 2 jezdna in 1 konj za delo, 2 gld. 30 kr.,
 19. 4. Khernel Jurij, 1 konj za delo, 30 kr.,
 1. 5. Pamphilo, 3 konji za delo, 1 gld. 30 kr.,
 1. 7. Palmiero, 1 jezdni konj, 1 gld.,
 26. 4. Raguša Andrej (Gradiška), 3 mali konji, 45 kr.,
 1. 7. Suan Martin, 6 konj za delo, 7 majhnih jezdnih konj, 4 gld. 45 kr.,
 2. 7. Suardo, 1 majhen konj, 15 kr.,
 23. 4. Štefan in Jurij iz Pazina ter Krištof Kra-
bat, 3 majhni konji, 1 gld.,
 1. 7. Tadeo, 1 majhen konj, 15 kr.,
 14. 6. Todolt Jakob, 1 konj za delo, 30 kr.,
 24. 4. Wolf, 1 jezdni konj, 30 kr.
- Skupaj 32, po mesecih: 8—4—1—19—0

b) voli in junci

29. 4. Čižman (Zischman) Gregor, 25 domačih juncev, 12 gld. 30 kr.,
15. 6. Čižman (Zischman) Gregor, 27 domačih juncev, 13 gld. 30 kr.,
10. 7. Čižman (Zischman) Gregor, 40 domačih juncev, 20 gld.,
31. 8. Čižman (Zischman) Gregor, 36 domačih volov, 18 gld.,
26. 5. Čuk (Tschuk) Lenart, Košorok in tovariši, 83 juncev (za Gorico), 15 gld.,
14. 7. Čuk Lenart, 12 juncev, 6 gld.,
19. 7. Čuk Lenart in Boštjan Ziller, 30 juncev (za Gorico), 15 gld.,
12. 8. Čuk Lenart in Ambrož Pesler, 135 domačih volov (za Gorico), 67 gld. 30 kr.,
31. 8. Čuk Lenart in Bernard Vodopivec, 44 domačih volov (za Gorico), 22 gld.,
17. 8. Mophet Venturin, 332 juncev, 166 gld.,
18. 8. Mophet Venturin, 10 ogrskih volov in 224 juncev, 122 gld.,
24. 8. Mophet Venturin, 7 ogrskih volov in 297 domačih volov in juncev, 155 gld. 30 kr.,
4. 8. Neuhofer Ahac, 29 domačih volov, 14 gld. 30 kr.,
28. 8. Sbardelatto Giov. Battista, 199 domačih volov in juncev, 99 gld. 30 kr.,

25. 4. Strahajne Jurij, 14 domačih juncev, 7 gld.,
15. 4. Scherer Andrej, 30 domačih juncev, 15 gld.,
16. 4. Scherer Andrej, 24 domačih juncev, 12 gld.,
26. 5. Scherer Andrej, 36 domačih juncev, 16 gld.,
22. 6. Scherer Andrej, 35 juncev, 16 gld. 30 kr.,
20. 7. Scherer Andrej, 43 juncev, 21 gld. 30 kr.,
31. 8. Scherer Andrej, 101 domači vol, 50 gld. 30 kr.,
24. 5. Ular Mihael, 20 domačih juncev, 10 gld.,
17. 6. Ular Mihael, 16 domačih juncev, 8 gld.,
5. 8. Valentin Piero, 25 ogr. volov, 374 domačih volov in juncev, 212 gld.,
7. 8. Valentin Piero, 9 ogr. volov, 200 domačih volov in juncev, 109 gld.,
21. 8. Valentin Piero, 154 domačih volov in juncev, 77 gld.,
27. 8. Valentin Piero, 392 domačih volov in juncev, 196 gld.,
30. 8. Valentin Piero, 192 domačih volov in juncev, 96 gld.,
24. 6. Vodopivec Bernard in Ambrož Pesler, 62 juncev (za Gorico), 31 gld.,
12. 8. Ziller Gregor, 20 domačih volov, 10 gld. Skupaj 4277 glav, po mesecih: 93—139—140—125—2780

c) mesni izdelki (bohi)

21. 4. Andrej, 1 kos, 2 kr.,
7. 5. Andrej in tov., 8 1/2 kosov, 17 kr.,
24. 5. Andrej in tov., 12 kosov, 24 kr.,
9. 7. Andrej in Jurij, 2 kosa, 4 kr.,
16. 8. Andrej in tov., 4 kosi, 8 kr.,
23. 8. Andrej in tov., 6 kosov, 12 kr.,
26. 7. Bastijan in Viljem, 4 kosi, 8 kr.,
9. 8. Bastijan in tov., 3 kosi, 6 kr.,
5. 7. Bastl in tov., 8 kosov, 16 kr.,
10. 5. Blaž in tov., 3 kosi, 6 kr.,
30. 5. Cenc (Zenz), 2 kosa, 4 kr.,
7. 6. Cigoj (Zigoy), 1 kos, 2 kr.,
31. 5. Gašper in tov., 5 kosov, 10 kr.,
16. 4. Gregor, 1 kos, 2 kr.,
18. 6. Gregor in tov., 3 kosi, 6 kr.,
27. 5. Helena, 1 kos, 2 kr.,
16. 5. Jacomo, 6 kosov, 12 kr.,
2. 8. Jakob in tov., 3 kosi, 6 kr.,
20. 8. Jakob in tov., 7 kosov, 14 kr.,
21. 8. Jakob in tov., 6 kosov, 12 kr.,
28. 5. Janž in tov., 8 kosov, 16 kr.,
2. 7. Janž in tov., 15 kosov, 30 kr.,
23. 4. Jurij in Štefan, 2 kosa, 4 kr.,
27. 8. Jurij, 19 kosov, 38 kr.,
26. 4. Kocijan in tov., 8 kosov, 16 kr.,
11. 5. Kocijan, 19 kosov, 38 kr.,
30. 6. Kocijan, 1 kos, 2 kr.,
29. 4. Lenart in tov., 3 kosi, 6 kr.,
5. 6. Luka in tov., 1 1/2 kosa, 3 kr.,
30. 8. Luka in tov., 15 kosov, 30 kr.,
15. 6. Martin, 1 kos, 2 kr.,
17. 5. Matevž in tov., 4 kosi, 8 kr.,
19. 7. Matevž in Andrej, 4 1/2 kosa, 9 kr.,
8. 5. Matija, 1/2 kosa, 1 kr.,
14. 6. Paldauf in tov., 7 kosov, 14 kr.,
4. 7. Picardo Aldrago, 1 kos, 2 kr.,
1. 7. Piero, 4 kosi, 8 kr.,
14. 5. Primož in tov., 3 kosi, 6 kr.,

24. 5. Sengenschmidt Lovro in tov., 29 1/2 kosa, 58 kr.,
 16. 7. Suan, 1 kos, 2 kr.,
 29. 6. Štefan in tov., 9 kosov, 18 kr.,
 28. 8. Štefan in Jakl, 4 kosi, 8 kr.,
 4. 6. Taller Janž in tov., 8 kosov, 16 kr.,
 12. 7. Tomaž in Gašper, 3 kosi, 6 kr.,
 20. 4. Urban, 1 kos, 2 kr.,
 25. 6. Urban in tov., 3 kosi, 6 kr.,
 3. 5. Viljem in tov., 2 kosa, 4 kr.,
 29. 8. Wallant in tov., 5 kosov, 10 kr.,
 21. 6. Wolf, 4 kosi, 8 kr.,
 6. 8. Zupan (Supan), 1 kos, 2 kr.,
 Skupaj 274 1/2 kosa, po mesecih: 17—103 1/2
 —38 1/2—42 1/2—73

2. KOZE, KOZUHOVINA IN USNJE

a) kože

17. 5. Adrian Giacomo, 10 tovorov (= t.), 6 gld. 40 kr.,
 31. 5. Adrian Giacomo, 5 t., 3 gld. 2 kr.,
 2. 7. Adrian Giacomo, 22 t., 14 gld. 40 kr.,
 2. 8. Baseo Francesco, 9 t., 6 gld.,
 16. 8. Baseo Francesco, 10 t., 6 gld. 40 kr.,
 14. 5. de Bucari (Bakar) Hieronim, 24. t., 16 gld.,
 7. 5. de Fendt de Leidii, 24 t., 16 gld.,
 28. 4. de Fin Francesco, 16 t., 10 gld. 40 kr.,
 5. 7. de Fin Francesco, 8 t., 5 gld. 20 kr.,
 5. 5. de la Vecchia Gašper, 53 t., 35 gld. 20 kr.,
 14. 5. de la Vecchia Gašper, 16 t., 10 gld. 40 kr.,
 21. 6. de la Vecchia Gašper, 34 t., 22 gld. 40 kr.,
 14. 6. Forest Andrej, 60 t., 40 gld.,
 21. 6. Forest Andrej, 20 t., 13 gld. 20 kr.,
 24. 6. Forest Andrej, 11 t., 7 gld. 20 kr.,
 1. 7. Forest Andrej, 21 t., 14 gld.,
 29. 7. Gemizeli Carlo, 14 1/2 t., 9 gld. 40 kr.,
 29. 8. Hanibal, 4 1/2 t., 3 gld.,
 20. 8. Jurij z Iga, 6 kravjih kož, 9 kr.,
 17. 5. Marenz Ludvik, 5 t., 3 gld. 20 kr.,
 5. 6. Marenz Ludvik, 29 t., 19 gld. 20 kr.,
 18. 6. Marenz Ludvik, 6 1/2 t., 4 gld. 20 kr.,
 2. 7. Marenz Ludvik, 9 1/2 t., 6 gld. 20 kr.,
 20. 8. Marenz Ludvik, 14 t., 9 gld. 20 kr.,
 2. 8. Marco de Alessandria, 7 t., 4 gld. 40 kr.,
 19. 7. Marko in Andrej, 15 kravjih kož (skupaj z usnjem pod c), 28 kr. 2 d.,
 16. 7. Martinengo Jakob, 8 t., 5 gld. 20 kr.,
 26. 7. Martinengo Jakob, 6 t., 4 gld.,
 28. 4. Mophet Giov. Battista, 13 t., 8 gld. 40 kr.,
 2. 8. Mophet Venturin, 15 t., 10 gld.,
 13. 8. Mophet Venturin, 14 1/2 t., 9 gld. 40 kr.,
 27. 8. Mophet Venturin, 7 1/2 t., 5 gld.,
 17. 5. Moscon Anton, 7 t., 4 gld. 40 kr.,
 14. 5. Moscon Bernard, 13 t., 8 gld. 40 kr.,
 16. 8. Moscon Francesco, 7 t., 4 gld. 40 kr.,
 7. 5. Moscon Poloni, 5 t., 3 gld. 20 kr.,
 23. 7. Moscon Poloni, 10 1/2 t., 7 gld.,
 29. 4. Pastor Gašper, 6 1/2 t., 4 gld. 20 kr.,
 4. 6. Picardo Aldrago, 10 t., 6 gld. 40 kr.,
 16. 6. Picardo Aldrago, 80 t., 53 gld. 20 kr.,
 21. 6. Picardo Aldrago, 9 t., 6 gld.,
 4. 7. Picardo Aldrago, 52 t., 34 gld. 40 kr.,
 2. 8. Picardo Aldrago, 50 t., 33 gld. 20 kr.,
 16. 8. Picardo Aldrago, 22 t., 14 gld. 40 kr.,

1. 7. Piero, 2 volovski koži, 4 kr.,
 3. 5. Rizzo Francesco (Trst), 14 t., 9 gld. 20 kr.,
 26. 5. Rossii Jakob, 4 1/2 t., 3 gld.,
 2. 8. Rossii Jakob, 4 t., 2 gld. 40 kr.,
 13. 5. Sbardelatto Giov. Batt., 2 t. in 9 kravjih kož, 1 gld. 33 kr. 2 d.,
 6. 6. Sbardelatto Giov. Batt., 9 t., 6 gld.,
 27. 8. Spinello Todoro, 4 1/2 t. in 8 kravjih kož, 3 gld. 12 kr.,
 7. 5. Šorc (Schorz) Blaž, 6 t., 4 gld.,
 23. 4. Torta Jakob, 13 t., 8 gld. 40 kr.,
 20. 8. Torta Jakob, 60 t., 40 gld.,
 4. 6. Valentin Piero, 30 t., 20 gld.,
 17. 6. Valentin Piero, 30 t., 20 gld.,
 29. 7. Valentin Piero, 12 t., 8 gld.,
 4. 8. Valentin Piero, 18 t., 12 gld.,
 20. 4. Valko, 10 kravjih kož, 15 kr.,
 21. 4. Valko, 18 kravjih kož, 27 kr.,
 17. 5. Valvasor Giov. Batt., 29 t., 19 gld. 20 kr.,
 4. 6. Valvasor Giov. Batt., 15 t., 10 gld.,
 30. 7. Valvasor Giov. Batt., 26 t., 17 gld. 20 kr.,
 16. 8. Valvasor Giov. Batt., 12 t., 8 gld.,

Skupaj 1058 tovorov in 68 posameznih kož, po mesecih:
 48 1/2 — 217 1/2 — 343 1/2 — 189 1/2 — 259
 tovorov
 28 — 9 — 0 — 17 — 14
 posameznih kož
 1058 tj. približno 37.030 centov

b) kožuhovina

6. 5. Alt Ludvik, 2 1/2 t. kožuhovine, 50 kr.,
 14. 5. Alt Ludvik, 7 t. kožuhovine, 2 gld. 20 kr.,
 14. 6. Alt Ludvik, 1 t. kožuhovine, 20 kr.,
 4. 7. Alt Ludvik, 3 t. kožuhovine, 1 gld.,
 11. 8. Anspacher Janž, 1/2 t. polhovk, 10 kr.,
 23. 5. Frankovič Mihael, 4 t. kožuhovine, 1 gld. 20 kr.,
 23. 5. Hilleprant Jurij, 6 t. kožuhovine, 2 gld.,
 24. 5. Hochstetter Gašper, 5 t. kožuhovine, 1 gld. 40 kr.,
 10. 5. Hohenhauser Danijel, 2 1/2 t. kožuhovine, 50 kr.,
 30. 5. Samerl Blaž, 8 t. kožuhovine, 2 gld. 40 kr.,
 1. 7. Suan Marko, 1 t. kožuhovine, 20 kr.,
 7. 8. Schrott Viljem, 1 1/2 t. polhovk, 30 kr.,

Skupaj 42 tovorov, po mesecih:
 0 — 35 — 1 — 4 — 0 t. kožuhovine
 0 — 0 — 0 — 0 — 2 t. polhovk
 42 tovorov po 3 cente = 126 centov

c) usnje

21. 4. Anton in tov., 22 parov podplat. u., 11 kr.,
 25. 7. Anton in tov., 50 parov podplat. u., 25 kr.,
 29. 6. Jakob in tov., 13 parov podplat. u., 6 kr. 2 d.,
 30. 6. Kocijan, 1 kos usnja, 1 d.,
 21. 5. Lenart, 6 parov podplat. u., 3 kr.,
 19. 7. Marko in Andrej, 12 parov podplat. u. in 2 para stranic, gl. pod a),

20. 4. Peter in tov., 15 1/2 parov podplat. u., 7 kr. 3 d.,

14. 6. Primož, 1 par podplat. u., 2 d.

Skupaj 119 parov podplatnega usnja, 1 kos usnja in 2 para stranic po mesecih:

37 1/2 — 6 — 14 — 62 — 0

1 2

3. ŽELEZO, ŽELEZNI IZDELKI IN DRUGE KOVINE

20. 8. Ahac, 650 funtov (= f.) sekir, 22 kr. 3 d.,
26. 7. Andrej in Supan, 600 f. želez. izdelkov (kranj. žel.), 21 kr.,

29. 6. Anton, 1 cent koroškega železa, 2 kr.,
12. 5. Bartoletto Angelo, 20.640 f. kranjskega železa, 6 gld. 53 kr. 1 d.,

28. 4. Bastian, 150 f. želez. izd. (kranj.), 5 kr. 1 d.,
12. 7. Blasii, 3250 f. kor. žel., 1 gld. 5 kr.,

9. 7. De Fin Francesco, 1150 f. kranj. žel., 40 kr. 1 d.,

21. 4. Frankovič Mihael, 8003 f. kor. žel., 2 gld. 40 kr.,

5. 5. Frankovič Mihael in Aldrago, 12.550 f. (kranj. in kor.) žel., 4 gld. 11 kr.,

9. 5. Frankovič Mihael, 10.350 f. kor. žel., 3 gld. 27 kr.,

9. 5. Frankovič Mihael, 550 f. žel. izd. (kranj.), 19 kr. 1 d.,

24. 5. Frankovič Mihael, 2 t. kranj. žebeljev (320 f.), 11 kr.,

29. 5. Frankovič Mihael, 13.200 f. kor. žel., 4 gld. 24 kr.,

4. 8. Frankovič Mihael, 2080 f. kor. žel., 41 kr. 2 d.,

9. 8. Frankovič Mihael, 3000 f. kor. žel., 1 gld.,

29. 8. Frankovič Mihael, 26.320 f. kor. žel., 8 gld. 46 kr. 1 d.,

15. 6. Goršan, 1 1/2 t. (= 300 f.) žebeljev, 10 kr. 2 d.,
20. 4. Gregor, 200 f. železa, 4 kr.,

10. 8. Hainricher in tov., 8040 f. kranj. žebeljev, 4 gld. 41 kr. 1 d.,

23. 8. Jurko, 200 f. kor. železa, 4 kr.,
27. 8. Kharner Klement, 8 t. (= 2350 f.) ling za vrata (narb), 1 gld. 22 kr. 2 d.,

7. 5. Klement 50 f. kor. železa, 1 kr.,
29. 6. Klement in Krištof, 200 f. podkev, 7 kr.,

27. 8. Klement, 100 f. kor. železa, 2 kr.,
25. 4. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 8658 f. žel. izd., 5 gld. 3 kr.,

7. 5. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 2470 f. žel. izd., 1 gld. 26 kr. 2 d.,

23. 7. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 10.000 f. kor. žel., 1 gld. 59 kr.,

23. 7. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 3400 f. kranj. žel. izd., 1 gld. 59 kr.,

6. 8. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 8660 f. kor. žel., 2 gld. 52 kr.,

6. 8. Kreuzer Janž in Lenart Hren, 1750 f. kor. žebeljev, 59 kr. 3 d.,

17. 5. Krištof in Matija, 1050 f. kor. žel. 21 kr.,
25. 6. Krištof, 200 f. kor. žel., 4 kr.,

29. 6. Krištof, 1 t. (= 160 f.) žebeljev, 5 kr. 2 d.,
29. 6. Križman in Anton, 100 f. (= 4000 žebeljev), 2 kr.,

21. 5. Leicher Matej in Pavel, 3000 f. žel. izd., 1 gld. 45 kr.,

25. 5. Lenart, 200 f. kor. železa, 4 kr.,
21. 8. Luka, 160 f. kranj. žebeljev, 5 kr. 2 d.,

13. 8. Martin, 1650 f. kranj. žebeljev, 57 kr. 2 d.,
16. 8. Moscon Francesco, 4950 f. kor. žel., 1 gld. 39 kr.,

29. 4. Neuoffer Ahac, 6400 f. kor. žel., 2 gld. 8 kr.,

7. 6. Neuoffer Ahac, 5000 f. kor. žel., 1 gld. 40 kr.,

2. 6. Pavel, 1/2 t. (= 185 f.) sekir, 6 kr. 1 1/2 d.,
14. 6. Pavel, 6 t. (= 920 f.) žebeljev, 32 kr.,

8. 6. Peter, 200 f. kor. žel., 4 kr.,
20. 6. Peter, 1 t. (= 160 f.) žebeljev, 5 kr. 2 d.,

14. 5. Picardo Aldrago in tov., 2834 f. žel. izd., 1 gld. 39 kr.,

4. 6. Picardo Aldrago, 570 f. žel., 11 kr., 1 d.,
4. 8. Picardo Aldrago, 2000 f. kranj. žel. izd., 1 gld. 10 kr.,

4. 8. Picardo Aldrago, 3000 f. kor. žel., 1 gld.,
6. 8. Picardo Aldrago, 6000 f. kor. žel., 2 gld.,

10. 8. Picardo Aldrago, 4000 f. kor. žel., 1 gld. 20 kr.,

13. 8. Picardo Aldrago, 17.000 f. kor. žel., 5 gld. 40 kr.,

13. 8. Picardo Aldrago, 750 f. kranj. žebeljev., 26 kr. 1 d.,

26. 4. Posch J. Bapt. in Neuoffer Ahac, 28.350 f. kor. žel., 9 gld. 27 kr.,

19. 7. Posch J. Bapt., 6000 f. kor. žel., 2 gld.,
1. 8. Posch J. Bapt., 13.600 f. kor. žel., 4 gld. 32 kr.,

2. 8. Posch J. Bapt., 650 f. kor. žel., 13 kr.,
6. 8. Posch J. Bapt., 6500 f. kor. žel., 2 gld. 10 kr.,

13. 8. Posch J. Bapt., 10.000 f. kor. žel., 3 gld. 20 kr.,

27. 8. Posch J. Bapt., 6900 f. kor. žel., 2 gld. 18 kr.,
7. 7. Rossii Donato, 12.160 f. kor. žel., 4 gld. 3 kr.,

27. 8. Rossii Donato, 5000 f. kor. žel., 1 gld. 40 kr.,
26. 5. Rossii Jakob, 2480 f. kor. žel., 1 gld. 29 kr.,

26. 5. Rossii Jakob, 200 f. kranj. žel., 2 1/2 d.,
2. 8. Rossii Jakob, 8500 f. kor. žel., 2 gld. 50 kr.,

2. 8. Rossii Jakob, 200 f. podkev, 7 kr.,
14. 8. Rossii Jakob, 7700 f. kor. žel., 2 gld. 34 kr.,

16. 4. Rottenmanner, Stebe Boštjan in Eller, 2688 f. kranj. žebeljev in podkev, 1 gld. 34 kr.,

3. 5. Rottenmanner, Rossii Jakob in Lovro, 4900 f. kor. žel., 1 gld. 38 kr.,

5. 5. Rottenmanner, 450 f. žel. izd., 15 kr. 3 d.,
12. 7. Rottenmanner in tov., 3910 f. kranj. žel. izd., 2 gld. 16 kr. 3 d.,

7. 5. Samerl Blaž, 3000 f. kor. žel., 1 gld.,
7. 5. Samerl Blaž, 200 f. kranj. žel. izd., 7 kr.,

10. 5. Samerl Blaž, 3500 f. kor. žel., 1 gld. 10 kr.,
28. 5. Stebe, 260 f. žel. izd., 9 kr.,

17. 5. Stebe in Čičko (Tschitschko), 2310 f. žel. izd., 1 gld. 20 kr.,

31. 5. Stebe in Luka, 1330 f. kranj. žel. izd., 46 kr. 2 d.,

16. 7. Stebe in Peter, 710 f. kranj. žel. izd., 24 kr. 3 d.,

29. 4. Stebe in Tomaž, 3250 f. kranj. žel. izd., 1 gld. 53 kr. 3 d.,
30. 7. Straus, 890 f. kranj. žel. izd., 31 kr.,
27. 8. Supan (Zupan), 160 f. žebeljev, 5 kr. 3 d.,
7. 5. Schorz Blaž in Bartos, 3000 f. kranj. žel. izd., 1 gld. 45 kr.,
28. 4. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 19.950 f. kranj. žel., 6 gld. 39 kr.,
13. 5. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 16.767 f. kranj. žel., 5 gld. 35 kr. 1 d.,
14. 5. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 17.550 f. kranj. žel., 5 gld. 51 kr.,
26. 5. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 14.050 f. kranj. žel., 4 gld. 41 kr.,
28. 5. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 8240 f. kranj. žel., 2 gld. 45 kr.,
6. 6. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 6700 f. kranj. žel., 2 gld. 14 kr.,
21. 6. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 10.700 f. kranj. žel., 3 gld. 34 kr.,
24. 6. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 12.100 f. kranj. žel., 4 gld. 2 kr.,
21. 7. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 12.000 f. kranj. žel., 4 gld.,
16. 8. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 12.600 f. kranj. žel., 4 gld. 12 kr.,
20. 8. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 12.000 f. kranj. žel., 4 gld.,
30. 8. Schwarz Hieronim in Locatello Anton, 11.750 f. kranj. žel., 3 gld. 55 kr.,
3. 5. Tomaž in tov., 9770 f. kranj. žel. izd., 5 gld. 42 kr. 1 d.,
5. 7. Tomaž in tov., 3250 f. kranj. žel. izd., 1 gld. 53 kr. 2 d.,
29. 6. Tomaž, $\frac{1}{2}$ t. (= 100 f.) kos, 3 kr. 2 d.,
29. 6. Tomaž, $\frac{1}{2}$ t. (= 100 f.) podkev, 3 kr. 2 d.,
20. 4. Valtein, 100 f. kranj. žel. izdelkov, 3 kr. 2 d.,
3. 5. Vicenz, 2996 f. kranj. žel., 59 kr. 3 d.,
19. 7. Vicenz, 3800 f. kranj. žel. izdelkov, 2 gld. 13 kr.,
19. 7. Vicenz, 300 f. kranj. žel., 6 kr.,
9. 8. Vicenz, 2700 f. kranj. žel., 54 kr.,
9. 8. Vicenz in tov., 15.590 f. žebeljev, 9 gld. 5 kr. 2 d.,
10. 5. Zihlerl, 800 f. kranj. žel. izd., 28 kr.,
10. 5. Zihlerl, 100 f. kranj. žel., 2 kr.,
19. 6. Zihlerl, $7\frac{1}{2}$ t. (= 1700 f.) žebeljev, 59 kr. 2 d.,
21. 6. Zihlerl in tov., 1240 f. kranj. žel. izdelkov, 43 kr.,
16. 7. Zinguli Štefan, 12.800 f. kor. žel., 4 gld. 16 kr.,
21. 7. Zinguli Štefan, 320 f. kranj. žel. izd., 11 kr.,
7. 5. Khisl Vid, 11 t. (= 3500 f.) surovega bakra, 12 gld. 42 kr. 2 d.,
21. 5. Khisl Vid, 2 t. (= 640 f.) surovega bakra, 2 gld. 40 kr.,
4. 6. Khisl Vid, 3 t. (= 962 f.) surovega bakra, 4 gld.,
1. 8. Khisl Vid, 1321 f. surovega bakra, 5 gld. 30 kr. 1 d.,
27. 8. Khisl Vid, 2080 f. surovega bakra, 8 gld. 40 kr.,
3. 5. Weilhammer Janž, 16 t. (= 5300 f.) surovega bakra, 22 gld. 5 kr.,
9. 8. Weilhammer Janž, 4000 f. surovega bakra, 16 gld. 40 kr.
- Skupaj: železa in železnih izdelkov 5591 centov 31 f., od tega: kranjskega železa približno 2811 centov 3 f. koroškega železa približno 2780 centov 28 f. po mesecih: kranjskega železa v f.: 35.196 — 112.812 — 34.715 — 30.330 — 68.050 koroškega železa v f.: 42. 753 — 48.935 — 6.020 — 44.210 — 136.110 bakra skupaj: 17.803 f., po mesecih: 0 — 9440 — 962 — 0 — 7401 f.

4. PLATNO IN HODNIK

21. 4. Andrej, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
21. 5. Andrej in tov., 2 t. platna in hodnika, 1 gld. 10 kr.,
24. 5. Andrej in tov., 29 l. (= laktov) platna, 4 kr. 3 d.,
31. 5. Andrej in tov., 46 l. platna, 7 kr. 2 d.,
1. 7. Andrej, 90 l. platna, 15 kr.,
26. 7. Andrej, 2 t. platna in hodnika, 1 gld. 10 kr.,
28. 6. Anton, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
5. 8. Anton in Urban, 170 l. platna, 28 kr. 1 d.,
2. 8. Baltazar in Peter, 41 l. platna, 7 kr.,
15. 7. Bernharo, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
8. 5. Gašper in tov., 41 l. platna, 6 kr. 3 d.,
15. 6. Goršan, 10 l. platna, 1 kr. 2 d.,
10. 5. Gregor in Urban, 14 l. platna, 2 kr.,
29. 6. Gregor in tov., 206 $\frac{1}{2}$ l. platna 34 kr. 1 d.,
2. 7. Gregor in Benedikt, 2 t. platna in hodnika, 1 gld. 10 kr.,
10. 5. Harmutsch Blaž, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
16. 6. Harmutsch Blaž in tov., 2 t. platna, 1 gld. 10 kr.,
19. 7. Harmutsch Blaž, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
2. 8. Harmutsch Blaž, $\frac{1}{2}$ t. platna, 1 $\frac{1}{2}$ t. hodnika, 1 gld. 5 kr.,
2. 6. Ivan, 5 l. platna, 3 d.,
7. 5. Jakob in tov., 50 l. platna, 8 kr. 1 d.,
26. 7. Jakob, 16 l. platna, 2 kr. 2 d.,
12. 8. Jakob in Mihael, 16 l. platna, 2 kr. 2 d.,
23. 8. Jakob in Peter, 9 l. platna, 1 kr. 2 d.,
1. 8. Jakob iz Sorice, 22 l. platna, 3 kr. 2 d.,
10. 6. Janže in tov., 34 l. platna, 5 kr. 2 d.,
30. 6. Jeronim in tov., 139 l. platna, 23 kr.,
20. 4. Jurij in tov., 97 $\frac{1}{2}$ l. platna, 12 kr.,
28. 4. Jurij, 42 l. platna, 7 kr.,
29. 4. Jurij in tov., 41 l. platna, 6 kr. 2 d.,
21. 5. Jurij in tov., 171 l. platna, 28 kr. 2 d.,
28. 5. Jurij in tov., 89 l. platna, 14 kr. 3 d.,
28. 6. Jurij in Anton, 104 l. platna, 17 kr.,
3. 7. Jurij, 20 l. platna, 3 kr. 1 d.,
19. 7. Jurij, 56 l. platna, 9 kr. 1 d.,
24. 7. Jurij, 70 l. platna, 11 kr. 2 d.,
14. 6. Kocijan in tov., 41 l. platna, 6 kr. 3 d.,
10. 8. Kocijan in Wallant, 98 l. platna, 16 kr. 1 d.,
13. 6. Križe in tov., 55 l. platna, 9 kr.,
12. 7. Lenart in tov., 17 l. platna, 2 kr. 3 d.,
19. 6. Luka, 60 l. platna, 10 kr.,
9. 8. Matevž in tov., 4 t. platna in hodnika, 2 gld. 15 kr.,

26. 4. Matija in tov., 135 l. platna, 22 kr. 1 d.,
 5. 7. Matija, 4 l. platna, 3 d.,
 30. 6. Mihael, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
 1. 7. Mihael in Lovro, 2 t. platna in hodnika,
 1 gld. 10 kr.,
 1. 8. Mihael in Lovro, 2 t. platna in hodnika,
 1 gld. 10 kr.,
 16. 7. Mihael in Peter, 2 t. platna in hodnika,
 1 gld. 10 kr.,
 20. 8. Mihael in Peter, 33 1/2 l. platna, 5 kr. 2 d.,
 30. 8. Mihael, 12 l. platna, 2 kr.,
 3. 5. Nikolaj in tov., 23 1/2 l. platna, 3 kr. 3 d.,
 7. 6. Peter in tov., 27 l. platna, 4 kr.,
 20. 6. Peter, 19 l. platna, 3 kr.,
 16. 7. Peter, 4 l. platna, 2 d.,
 9. 8. Peter in tov., 44 l. platna, 7 kr. 1 d.,
 18. 6. Simon, 11 l. platna, 1 kr. 3 d.,
 14. 5. Stebe, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
 14. 6. Stebe in tov., 4 t. platna in hodnika, 2 gld
 20 kr.,
 21. 6. Stebe in Martin, 84 l. platna, 14 kr.,
 10. 8. Stebe in tov., 3 1/2 t. platna in hodnika,
 2 gld. 2 kr. 2 d.,
 2. 7. Suan in tov., 54 l. platna, 9 kr.,
 24. 5. Schneider Blaž, 1 t. platna in hodnika,
 35 kr.,
 28. 4. Schneider Jurij in tov., 1 t. platna in hod-
 nika, 2 t. hodnika, 1 gld. 35 kr.,
 13. 8. Schneider Jurij, 80 l. platna, 13 kr. 1 d.,
 17. 5. Schrot Peter in tov., 7 t. platna in hod-
 nika, 2 gld. 20 kr.,
 18. 6. Schrot Peter, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
 6. 8. Schrot Peter, 33 l. platna, 5 kr. 2 d.,
 23. 4. Štefan in Jurij iz Pazina in Krištof Kra-
 bat, 32 l. platna, 5 kr. 1 d.,
 14. 5. Štefan in tov., 26 l. platna, 4 kr. 1 d.,
 20. 8. Taller Janž, 1 t. platna in hodnika, 35 kr.,
 4. 8. Urban, 2 t. platna in hodnika, 1 gld. 10 kr.,

Skupaj tovorov: 49 1/2, po mesecih: 4 — 12
 — 9 — 10 — 14 1/2

laktov: 2510, po mesecih: 347 1/2 — 489 1/2
 — 786 1/2 — 331 — 555 1/2

Ta drobci registra je verna slika gospodarskih razmer svojega časa. Na eni strani kaže majhne in skromne ljudi, ki nesejo v krošnjah nekaj laktov platna ali kosov gnjati čez mejo, na drugi pa poklicne meščanske, velike trgovce in podjetnike, ki jim spravljajo njihovi uslužbenci cele črede živine ali desetine tovorov železa (bakra) na »Laško«. Ni potrebno, da opozorim posebej na udeleževanje kmečkih podložnikov, ki prihajajo tu lepo do izraza. Vsak se tudi lahko prepriča o dejstvu, da srečamo pri platnu in mesnih izdelkih skoraj vedno iste osebe. Kdor se bo zanimal za priložnostne oziroma trajnejše oblike poslovne tovarišije in trgovskih družb, mu tu ne bo manjkalo primerov. Eno vprašanje bi le načel. Ali nam omogočajo podatki objavljenega registra sklepati na obseg blagovnega prometa za celo leto 1544? O. Stolz¹⁰ meni, da množine enega meseca ne

smemo pomnožiti z 12, kvečjemu z 8, ker je bilo poleti mnogo manj trgovskega blaga v prometu kot v drugih letnih časih. Pozimi je bil promet navadno bolj živahen, kajti takrat je bila tovarna živina na razpolago, ker je niso potrebovali za poljska dela. Seveda ne velja enako pravilo za vse vrste blaga, npr. za žito, živino in železo. Zato bo bolje še malo počakati, da bo objavljena še kakšna mitninska knjiga XVI. stoletja za naše kraje.

Pomembni so podatki za promet z živino, kožami in kovinami. Naj navedem še nekaj dokazil za živahno trgovino z živino preko slovenskih dežel. Leta 1528 so naročili kranjskemu deželnemu glavarju, naj zapleni 4000 volov, ki sta jih prodala Benečanom grof Bernard Frankopan in Janos Tahy.¹¹ Tri leta pozneje je dobil deželni glavar obvestilo, da je dovoljen izvoz 1000 ogrskih volov.¹² Isto leto je smel uvoziti ferarski vojvoda 400 volov.¹³ Marino Sanuto navaja za leto 1532, da je srečal pisec poročila med Ptujem in Ljubljano čredo 310 volov, med Ljubljano in Trstom tudi večjo čredo, ki je pa ni mogel prešteti, ker so se živali razkropile na pašo.¹⁴ Posebno značilno se mi zdi, da je imel dolgo časa (nekako do leta 1530) kranjski deželni glavar pravico vzeti tujim trgovcem stotega vola.¹⁵

Iz finančno-političnih razlogov je bila predpisana pot za izvoz živine in železa. Le izjemoma je dovolil Ferdinand I. leta 1538, v času »svete lige«, da je tovorila beneška država iz Kranjske 200 miliarijev železa, ki ga je nujno potrebovala za ulivanje krogel, sider in drugih potrebščin za boj proti Osmanom, preko Trbiža in po Kanalski dolini ter ne po predpisani poti čez Ljubljano in Kras.¹⁶

Dlje se nameravam zadržati pri *osebah*, ki se omenjajo v registru. Mnoge izmed njih so že znane, nekaterih pa nisem mogel ugotoviti. Morda se to posreči komu drugemu.

1. *Adrian Giacomo* utegne biti istoveten z Adrianom Jacominom, italijanskim trgovcem, ki si je kupil meščansko pravico v Gorici, da ne bi bil več dolžan plačevati »skladiščnino« (Niderlag) v Ljubljani. Mestni svet v Ljubljani se s tem ni strinjal.¹⁷ V Ljubljani se omenja v XVI. stoletju rodbina *Andrian*.¹⁸

2. Od bratov *Alta Ludvika* in *Volbenka* iz Salzburga najdemo v registru le Ludvika kot izvoznika kožuhovine. Bratje Alt so bili izmed vseh salzburških trgovcev v najbolj živahnih poslovnih zvezah s Kranjsko. O tem pričajo pogosti podatki v ljubljanskih zapisnikih mestnega sodišča v letih od 1517 do 1571. Kupovali so železo, svinec, kožuhovino, olje, smokve in dobavljali predvsem tkanine in špecerijsko blago. Nekaj časa so imeli v

Ljubljani slugo Matevža Poscha. Pred sodiščem jih je navadno zastopal Lovro Sengsen-schmid, ki se omenja tudi v našem registru. V neki pravdi jim je zastavil Pankracij Lustaller svoj delež pri idrijskem rudniku.¹⁹ Bratje Alt so imeli poslovne zveze tudi z avstrijskim dvorom. Tako je podaril Maksimilian II. leta 1565 nakaznico na Ludvika Alta star. in ml. v znesku 500 ren. gold. papeškemu nunciju, kardinalu Zaccaria Delfino, ki jo je takoj vnovčil.²⁰

3. Čuk (*Tschuk*) Lenart je najbrž tisti Tschuk na Vrhniku, ki ga dolže leta 1565, da ne pusti tovarnikom pripeljati žito za idrijski rudnik, ker dodeljuje kot faktor tovarnike Italijanom in židom.²¹

4. *Defendt de Leidi* se je priselil morda iz Ptuja. Omenja se v ljubljanskih zapisnikih mestnega sodišča v času od leta 1541 do 1568. Ponovno so mu (1545, 1548) naročili, da mora izpolniti meščanske obveznosti. Poročil se je s Skolastiko, vdovo ljubljanskega trgovca Erazma Pičolina. Imel je dve hiši v Ljubljani. Leta 1547 je bil v sporu s Francem Moskomom zaradi volov in dobave v Samobor.²²

5. *De Fin Francesco* je bil tržaški trgovec. Ugotoviti se morejo njegove poslovne zveze z Lenartom Hrenom in Jožefom Frankovičem.²³

6. *Foresto Andrej* je bil premožen in ugleden ljubljanski trgovec, čigar ime se zelo pogosto najde v sodnih zapisnikih kot člana mestnega sveta pa tudi kot stranke v številnih pravadah.²⁴ Trgoval je z voli, volno, tkaninami npr. Karisse in dr.²⁵ Bil je tudi član evangeljskega cerkvenega odbora v Ljubljani. Forestovo in Trubarjevo družino je vezalo iskreno prijateljstvo. Zato se je ustavil Primož Trubar v njegovi hiši, ko se je vrnil leta 1561 kot superintendent v Ljubljano.²⁶

7. *Frankovič Mihael*, ljubljanski veletrgovec, ki ga je precej izčrpno obravnaval Vl. Fabjančič v posebni študiji »Ljubljanski Frankoviči v XVI. in XVII. stoletju« ter v rokopisu »Knjiga sodnikov in županov«.²⁷ Ferdo Gestrin je poudaril med drugim njegove trgovske zveze z Reko.²⁸

8. *Hainricher Jakob* iz Škofje Loke je pripeljal leta 1537 večjo množino žebeljev na Reko.²⁹

9. *Harmutsch Blaž*, ljubljanski meščan, njegova žena Francka. Bil je član mestnega sveta. V zapiskih mestnega sodišča gre le za lokalne zadeve (dražba hiše, terjatve, tožba proti svaku za premoženjske pravice žene).³⁰ Leta 1569 so mu dali upniki prodati hišo.³¹

10. *Hohenhauser Danijel*, meščan iz Salzburga. Sprva je bil v službi trgovskega podjetja, ki je štel 5 družabnikov: Jošta Gwernerja, Lenarta Hochstetterja, Severina Hoffa, Jurija Lufta in Kristofa Brauna. Iz te dobe so Hohenhauserjeve tožbe proti trgovcu Janžu Kreuzerju iz Kranja zaradi žalitev.³² Po Braunovi smrti je prišlo leta 1528 do likvidacije omenjene družbe. Hohenhauser je razdelil gotovino, terjatve in blago v skladišču med družabnike.³³ Nekaj časa je bil nato v službi Tomaža Roringerja, povečini pa se je udeleževal kot samostojen trgovec. Zelo pogosto se omenja v sodnih knjigah kot upnik, dolžnik in pravdna stranka, npr. z Aramom, tržaškim židom, Gašperjem Pastorjem, ljubljanskim krznarskim cehom, Francem Moskomom, Gašperjem Lechnerjem in Hieronimom Schwarzem.³⁴

11. *Hochstetter Gašper*, ljubljanski meščan, je bil tipičen zastopnik nürnberških trgovcev in njihovih trgovskih družb. Od leta 1548 je bil član mestnega sveta, v letih od 1565 do 1567 mestni sodnik, leta 1574/75 župan. Umrl je leta 1588.³⁵ Bil je zelo podjeten. V Ljubljani je imel prodajalno sukna. Skupaj z mestnim sodnikom Jožefom Frankovičem in drugimi družabniki je trgoval s kožuho in krznarskimi izdelki. Pri tem je prišlo do spora z ljubljanskim cehom krznarjev. Dalje je zalagal Frankovičevo fužino na Jesenicah z denarjem in raznimi potrebščinami. Po Frankovičevi smrti je terjal za poplačilo svojih zahtev železo in jeklo. Kako daleč so segali njegovi trgovski posli, kaže register salzburske mitnice v Gmündu na Koroškem, kjer je zabeležen njegov dolg na mitnini iz let od 1551 do 1553.³⁶ Reški trgovec Cesare de Bottoni mu je dobavil blaga za 260 liber 10 1/2 solidov, ki jih je iztožila Bottonijeva vdova Lukrecija leta 1575 pred reškim sodiščem.³⁷

12. *Hren Lenart*, od leta 1544 dalje ljubljanski meščan. V letih 1553/54, 1554/55 in 1558/59 je bil mestni sodnik, 1565/66, 1566/67, 1577/78, 1578/79, 1581/82 pa župan. Leta 1567 se je udeležil kot delegat kranjskih deželnih stanov sestanka, ki ga je sklical nadvojvoda Karel. Nekaj časa (1575/76) je bil tudi zastopnik Ljubljanec v stanovskem deželnem zboru. Umrl je leta 1585.³⁸ Poročil se je z Lukrecijo, hčerko-edinko župana in veletrgovca Janža pl. Weilheimerja, ki je podedovala večino zapuščine. Hren je tako priženil tastovo trgovsko podjetje in najbrž tudi hišo na Mestnem trgu, kjer je bila trgovina in gostilna. Bil je lastnik fužine na Savi pri Jesenicah.³⁹ Iz objavljenega registra je razvidno, da se je povezal z Janžem Kreuzerjem

v trgovsko družbo, ki je izvažala železo (34.888 funtov, od tega 20.360 f. koroškega).

13. *Kharnar Klemen* je bil 25. oktobra 1521 sprejet za ljubljanskega meščana.⁴⁰ Deželni pisar Matevž Klombner in Kharnar sta imela za ženi dve sestri, ki sta podedovali Paschingerjevo hišo na Starem trgu.⁴¹ Večkrat je bil postavljen za varuha in skrbnika nedoletnih otrok.⁴² Trgoval je predvsem z železom. Na Reki ga srečamo leta 1537 kot izvoznika železa in železnih izdelkov ter uvoznika olja. Tudi v Trstu je imel poslovne zveze. Leta 1548 je prosil mestni svet za priporočilno pismo do tržaške mestne uprave.⁴³

14. *Khisl Vid* je bil po rodu najbrž iz južne Nemčije. Januarja 1522 je prejel meščanske pravice v Ljubljani. V letih od 1527 do 1529, morda tudi 1530/31 je bil mestni sodnik, župan pa 1534/35, 1537/38, 1540/41, od 1545 do 1547 in umrl 20. januarja 1547. Leta 1543 je bil tudi stanovski odbornik. Kot zastopnik kranjskih mest oziroma deželnih stanov je odhajal večkrat na dvor, tako leta 1534 v zadevi podeželske trgovine in denarne reforme, leta 1542 zaradi reda za ograjno sodišče in izboljšanja poti skozi dolino Kokre.

Vid Khisl in Janž Weilhamer sta ustanovila družbo za trgovino v daljavo, uredila sta pa tudi nekaj produkcijskih podjetij. Vse kaže, da je bilo področje delovanja v trgovski družbi tako razdeljeno, da je opravljal Khisl predvsem poslovna potovanja, Weilhamer pa je vodil trgovske knjige in blagajno. Družba je sprejemala tudi tuj denar kot vloge in jih obrestovala. Tako sta dala brata Alt iz Salzburga 1000 ren. gld. na razpolago. Drobec trgovske knjige omenjene družbe iz leta 1535 našteva naslednje vrste blaga: železo, žico, ponve, baker, špecerijo, mast, droge, oblajst (barvilo), galun, milo, papir, vosek, steklo, italijanske tkanine, koce, jopiče iz usnja, škornje in hodnično platno.

Že leta 1527 je imel Vid Khisl mlin na Gradaščici. Ferdinand I. je dovolil družabnikoma, da uredita troje ladijskih mlinov na Ljubljani, vendar zaradi tega mesto ne sme utrpeti škode. Ljubljanski »glažuti«⁴⁴ Dolenska-Catania je dobavljala omenjena družba svinec in jo tudi finančno podpirala. Ko pa je prišla steklarna na dražbo, sta jo kupila Khisl-Weilhamer in prosila zanj deželnoknežjo prednostno pravico. Nadalje sta imela fužino za železne izdelke, kjer so med drugim ulivali topovske krogle. Okoli leta 1530 sta prejela dovoljenje za izvoz 500 krogel v Bari (neapeljsko kraljevino). Pol milje pod Ljubljano sta uredila fužino za bakrene izdelke. Les za kurjavo sta dobivala iz deželnoknežjega gozda Štange. Menda je bilo v podjetju

zaposlenih 15 strokovnih delavcev, ki sta jih pripeljala iz Italije. Nameravala sta izpopolniti obrat, da bi mogla izdelovati tudi medeninaste predmete. Da bi se potrebna investicija zanesljiveje izplačala, sta prosila vladarja za primeren privilegij, ki bi jima dajal za določen čas monopolski značaj. Baker sta dobivala iz Samobora, ker sta bila med vodilnimi delničarji pri tamkajšnjem rudniku. Vladarju sta predlagala, da bi speljali v škodo Benečanov celotno trgovino s samoborskim bakrom preko Ljubljane—Planine—Lokve v Trst ali na Reko. Ferdinand sicer ni predpisal obvezne poti za prevoz samoborskega bakra, obvestil pa je leta 1539 podrejene organe, da sta samo Khisl-Weilhamer upravičena tvoriti samoborski baker v Trst ali na Reko. Takšnemu trgovskemu monopolu Ljubljančanov so nasprotovali zlasti grofje Frankopani, ki so želeli spravljati baker po najkrajši poti preko Hreljina do Bakra ali v Senj, od koder bi ga prepeljali po morju v Benetke.

Kot izvoznika sta Khisl-Weilhamer grenko občutila brezobzirno nadzorstvo beneške republike nad ladijskim prometom na Jadranu. Kljub raznim dogovorom Benetke niso dopuščale proste plovbe in so ovirale prevoz blaga, ki ni bilo namenjeno v njihovo pristanišče. Zato sta prosila družabnika vladarja, naj posreduje pri beneškem poslaniku, da ne bi več ustavljali njunega blaga, ki ga pošiljata v južno Italijo, pa tudi pri bratu, cesarju Karlu V., naj jima odobri v neapeljski kraljevini pravice, ki jih uživajo trgovci Florence in Milana. Želela sta uvoziti iz Apulije in Sicilije večje množine žita, ki bi ga dobro prodala na Reki, v Senju ali drugih obalnih krajih, katerim manjka živil zaradi nerodovitnih tal in pogostih turških vpadov.⁴⁴

15. *Kreuzer Janž*, kranjski meščan, leta 1537 mestni sodnik v Kranju. Kot tak se je udeležil obravnave pred mestnim sodiščem v Ljubljani.⁴⁵ Njegov brat Gregor je bil stolni dekan v Ljubljani. Sodeloval je s trgovsko družbo Khisl-Weilhamer in bil povezan z Lenartom Hrenom. V mestnih zapisnikih se omenja med drugim kot upnik R. Stauchnerja in Gašperja Lechnerja.⁴⁶

16. *Locatello Anton*. Ime Locatellijev je znano v naši zgodovini železarstva. Bili so v XVI. in XVII. stoletju fužinarji na Jesenicah, Javorniku in v dolini Ljubelja na koroški strani.⁴⁷ Leta 1562 so se pritožili Piero Locatel, Gabriel Basileo in Krištof Schwarz proti Matevžu Debelaku, mitničarju na savskem mostu v Kranju, ker se ne drži starih navad, po katerih se računa 1 miliarij železa le za 3 tovore in se odobri pri desetih tovo-

rih popust pri mitnini za 1 tovor.⁴⁸ Anton Locatello je bil tujec. Povezal se je s Hieronimom Schwarzem iz Ljubljane. Leta 1547 je sporočil ljubljanski mestni mitničar Boštjan Roringer, da ne more dobiti »skladiščne pristojbine« (Niderlag) od Luke Zwegla, faktorja družbe Locatelli-Schwarz. Mestni svet je odločil, da mora Schwarz poravnati omejeno pristojbino za tujca Locatellija.⁴⁹

17. *Martinengo Jakob*, meščan iz Ptuja. Omenja se leta 1537 na Reki, od koder je prinašal pomaranče in hobotnice.⁵⁰ V mestnih sodnih zapisnikih je zabeležena daljša pravda z Andrejem Spindlerjem za večjo množino volovskih kož.⁵¹

18. *Moffet Giovanni Battista in Venturin*, oba meščana iz Ptuja. Poseben ugled je moral uživati Venturin. Leta 1541 je naročil kranjski deželni glavar Nikola Jurišić, naj pošiljajo obveščevalci z meje pisma, v katerih naj sporočajo novice (vesti) o turški vojski, ki prihaja na Ogrsko, trgovcu Venturinu Moffetu v Ptuj.⁵² Dve leti pozneje je pisal deželni glavar kranjskemu vojnemu svetniku Juriju Sigersdorfu, da bodo stanovi nakazali denar za plače vojakov pri Venturinu Moffetu, Giovanni Batt. Valvasorju ali Moskonu Apoloniju v Ptuj.⁵³

19. *Moskon Anton, Bernard, Franc in Poloni*. Rod Moskonov se je priselil iz severne Italije. V trgovini so nekateri obogateli, deloma pridobili plemstvo in nakupili zemljiška gospostva. *Franc* Moskon je bil ljubljanski meščan, žena Marjeta. Leta 1551 je kupil hišo na Mestnem trgu.⁵⁴ Na Reki se omenja leta 1537. Tja je tovoril železo in volovske kože, od tam pa prinašal olje, fige in pomaranče.⁵⁵ Trgoval je tudi z volno in tkaninami.⁵⁶ Zapuščinske razprave po Štefanu Pashingerju se leta 1541 ni udeležil pravočasno.⁵⁷ V pravdi z D. Hohenhauserjem so mu očitali, da je brez vednosti Hohenhauserja prodal vole Gregorja Lasarja in je zato dolžan poravnati na »dolžno pismo« 200 gld.⁵⁸ Leta 1547 se je pritožil Franc Moskon, da so mu bili v Rašici vzeti trije voli.⁵⁹ Isto leto je bil porok za naročilo Zagrebčanov, da jim ulijejo v Ljubljani topove.⁶⁰ Dalje je protestiral pred mestnim sodiščem, ker mu je dal Defendt de Leidi »arestirati« blago.⁶¹ Zanimiv je spor iz leta 1548. Franc Moskon je prevzel za to leto preskrbo tržaških mesarij z živino. Jurij Prstav pa mu je prigovarjal, češ da je druga leta on imel ta apalt in Moskon mu je prepustil posel. Ko pa je nepričakovano nastopilo pomanjkanje volov in mesa, je Prstav odklonil nadaljnje zalaganje Tržačanov z mesom in želel zopet Moskonu nartiti to obveznost.⁶² Leta 1567 je sodeloval

Franc Moskon pri prodaji fužine ob Krki.⁶³ Da ne bi bilo potrebno ugoditi inozemskemu tožniku trgovcu Rafaelu de Pellado, se je znal prav spretno braniti in zavlačevati pravdni postopek.⁶⁴ V sporu s trgovcem Pierrom Valentinom je prosil leti 1570 ljubljanski mestni svet za priporočilno pismo do Ptujčanov.⁶⁵ *Poloni (Apoloni)* Moskon je bil ptujski meščan. Kot pooblaščenca za plačila kranjskih stanov leta 1543 smo ga omenili pri Moffetu Venturinu. Leta 1549 je pozval Janž Ungnad, štajerski deželni glavar, Petra Kegleviča, naj brez nadaljnjih izgovorov poravnava svoj dolg pri Apoloniju Moskonu v Ptuj.⁶⁶

20. *Neuhofer Ahac*. V mestnih zapisnikih se omenja v letih od 1547 do 1549 Ahac Neuhofer le v manj pomembnih zadevah (prodaja hiše na Novem trgu, oporoka Janža Koširja, varuški obračun). Zato ga kot trgovca ne morem pobliže prikazati.⁶⁷

21. *Pastor Gašper*. Med Florentinci, ki so se naselili v XV. stoletju v Zagrebu (»mons Grecensis«) in pridobili tam meščanske pravice, se je odlikovala rodbina *Pastor* po podjetnosti, ugledu in posesti. Giovanni Pastor je imel sinova Giovannija ml. in *Gašperja*. Iz virov izvemo za Gašperjevo ženo Katarino in sina Štefana.⁶⁸ Leta 1538 je bil Gašper zagrebški mestni sodnik.⁶⁹ Pridobil je tudi nekaj zemljiške posesti.⁷⁰ Ukvarjal se je zlasti z izvozom živine in kož iz ogrsko-hrvatskih dežel v Italijo, zlasti v Benetke. Da ne bi Gašper pošiljal tovorov kož preko Bakra ali Senja »čez morje«, marveč jih spravljajl preko dežel Ferdinanda I. v Trst ali na Reko, mu je znižal vladar carino v obeh pristaniščih na polovico.⁷¹ V burnih časih po mohaški bitki, ko sta se potegovala dva tekmeča za ogrsko-hrvatski prestol, ni bilo lahko trgovati. Gašper je pisal prijatelju, beneškemu trgovcu Francescu dalla Seta novice o stanovskih zborih v Četinu in Dubravi ter sporočil, da je prepovedal kralj Ivan Zapolja pod najstrožjo kaznijo vsak izvoz blaga preko nemškega ozemlja. Zato ne more dobiti ogrskih volov za potrebe Benetk, ker so jih gnali preko Ptuja—Ljubljane—Gorice na Laško.⁷² Leta 1531 so mu vzeli služabniki zagrebškega škofa Simona Erdödyja 80 volov.⁷³ Tudi pri izvozu preko Trsta so mu odgodili nekaj časa plačilo »quarentesa«, tako da je bil leta 1545 dolžan 68 dukatov 10 šilingov in 1 pfennig.⁷⁴ Značilna je bila Gašperjeva poslovna zveza z zagrebškim stolnim kapitljem. Posojal je denar in dobavljal težke puške za njihovo trdnjavo Sisak.⁷⁵ Iz registra tridesetine za mitnico Zagreb in njeno podružnico Brdovec za leta od 1545

do 1555 moremo posneti, da je trgoval Gašper sploh z vsemi vrstami blaga, ki so bile tedaj v prometu.⁷⁶ Tudi mesto Zagreb je kupovalo v njegovi prodajalni tkanine, špecerije, darila npr. za poroko grofa Zrinjskega in dr.⁷⁷ V svoji podjetnosti se Gašper ni oziral na izključno upravičenost ljubljanske trgovske družbe Khisl-Weilhamer do izvoza samoborskega bakra na Reko.⁷⁸ O njegovih trgovskih poslih na Kranjskem pričajo razne pravde pred ljubljanskim mestnim sodiščem npr. leta 1537 z Jernejem Stratihlebom, leta 1541 z Danijelom Hohenhauserjem, s faktorjem Andrejem Ochsom, Pankracijem Lustallerjem in Pr. Pauscherjem ter leta 1548 s Teodorom Spinolo iz Genove.⁷⁹

22. *Picardo Aldrago*. V zapisnikih mestnega sveta se omenja leta 1528 Aldrago iz Trsta, ki ga tožijo Volbenk Pož in njegovi družabniki.⁸⁰ Pozneje pa najdemo Picarda Aldraga iz Trsta. Ne morem ugotoviti, ali imata osebi kaj skupnega. Ta trgovec je dosegel leta 1546 popust v znesku 300 gld. pri tržaški mitnini.⁸¹ Jakob Picardo iz Trsta je bil leta 1552 sprejet za ljubljanskega meščana. Od takrat dalje je bila rodbina zastopana tudi v Ljubljani.⁸²

23. *Pož Jan. Krst.*, sin Volbenka Poža. O njem je objavil Vladislav Fabjančič študijo »Volbenk Polž, ljubljanski veliki trgovec, denarstvenik in župan v začetku XVI. stoletja«. ⁸³ Ko je umrl Volbenk, je bil sin Jan. Krst. še nedoleten. Varuhi so poskrbeli, da je odšel mladi Pož v Italijo, kjer si je pridobil potrebno znanje v trgovskem poslovanju. Poročil se je z Barbaro, hčerjo Vida Khisla. Polnoleten je prevzel očetovo trgovino in jo vodil uspešno dalje. Bil je eden izmed največjih izvoznikov železa, deloma v družbi z Ahacom Neuhoferjem. Večkrat je moral pri ljubljanskem mestnem sodišču iztožiti denar na podlagi zadolžnic, npr. od Maksa Stettnerja, Janža Weilhamerja, Jurija Luffta, Klemenega Pegkha, Sebastijana Berma iz Reke in Ivana Barthosa iz Trsta. Kakor oče je tudi Jan. Krst. dobavljal olje dolenjskim trgovcem.⁸⁴ Najbrž je bil tudi on tisti »Sowan Baptista de Labaco«, ki je poslal leta 1555 žeblje za utrdbe zagrebškega mesta.⁸⁵

24. *Rizzo Francesco*, tržaški trgovec. VI. Fabjančič je zabeležil njegove poslovne zveze z Janžem Kharnerjem, sinom ljubljanskega meščana Klemenega Kharnerja.⁸⁶

25. *Rossi Donato in Jakob*. Donato se omenja na Reki v letih 1537 in 1540. Med njegovim trgovskim blagom najdemo poleg železa, železnih izdelkov in kož še pepeliko, steklo, klobuke, olje, fige in šiške.⁸⁷ Dolgotrajna je bila njegova pravda z reškim trgov-

cem Nikolajem Jurkovičem, ki je prišla od priziva na vicedoma v apelacijo pri n. a. vladi.⁸⁸ Jakob Rossi je bil leta 1545 priča testamenta Janža Weilhamerja.⁸⁹

26. *Rottenmaner Blaž* je bil morda iz Škofje Loke. Tam je bil namreč Matija Rottenmaner loški meščan, ki je bil udeležen pri rudarskem podjetju v Železnikih.⁹⁰ Blaž se omenja v letih 1537 in 1540 na Reki. V glavnem je tovoril tja žeblje, nazaj pa olje.⁹¹

27. *Samerl (Zamrl) Blaž*, ljubljanski meščan, mestni sodnik v letih 1549/50, 1550/51 in verjetno tudi 1555/56, župan morda v letih od 1559/60 do 1564/65, zanesljivo v letih 1569/70 in 1575/76. Nekaj časa je bil tudi stanovski odbornik. Poročen je bil s Kristino, hčerko ljubljanskega trgovca Erazma Pečolina. Zamrl je pridobil večjo zemljiško posest. Umrl je menda leta 1581.⁹²

28. *Sengenschmidt Lovro* je bil odvetnik, ki se pogosto omenja kot zastopnik strank pred mestnim in ograjnim sodiščem.

29. *Spinola Teodor* iz Genove je pridobil leta 1548 za 5 let monopolno pravico za prodajo zelenega mila, kakor so ga izdelovali v neapeljskem kraljestvu (Piscaria), in v Anconi. Pred njim je imel podobno prednostno pravico Beljačan Henrik Kurz. Jan. Krst. Pož, ki je bil s Spinolom v poslovnih zvezah, je moral jamčiti, da bo znašal donos na mitninah, carinah in quarentesu od prometa z omenjenim milom vsaj 400 ren. gold.⁹³ Pred ljubljanskim mestnim sodiščem se omenja pravda Jurija Eisfogla iz Nürnberga s Teodorom Spinolo za 25 tovorov mila, vendar podrobnosti niso razvidne.⁹⁴ Leta 1553 je bila podaljšana izključna pravica Spinole za 10 let. Ali je imel Teodor sorodstvene zveze z znamenito rodbino genoveških finančnikov Spinola, ki se omenjajo na Francoskem in v Španiji v XVI. stoletju, ne morem ugotoviti.⁹⁵

30. *Šorc (Schorz) Blaž* je bil sprejet za ljubljanskega meščana 1. aprila 1541 in je sodeloval kot član mestnega sveta. Uršula je bila njegova žena.⁹⁶ Med drugim izvemo iz sodnih knjig, da je imel trdovratnega dolžnika, tržaškega meščana Janža Barthosa, ki ga je večkrat brezuspešno pozval pred ljubljansko sodišče. Zato je prosil Šorc za priporočilo do tržaškega mestnega sveta, naj posreduje, ter zagrozil z represalijami proti tržaškim trgovcem, če ne dobi po redni poti poplačane svoje terjatve.⁹⁷ Bil je tudi oskrbnik premoženja pokojnega Jurija Pristava ter se pravdal z Jan. Krst. Požem, Jakobom Wesenpacherjem in Petrom Reicherjem.⁹⁸

31. *Schwarz Hieronim*, ljubljanski meščan, njegova žena je bila Felicita. Bil je član mestnega sveta. Poleg Locatellijev je izkoriščal

železno rudo na Gorenjskem (zlasti na Javorniku) in trgoval z železnimi izdelki.⁹⁹ V sodnih knjigah zasledimo več njegovih pravnih: leta 1529 s Francescom Lyonom, leta 1537 s Klemenom Kharnerjem,¹⁰⁰ z Danijelom Hohenhauserjem¹⁰¹ (1537—1545), z Janžem Marincem (1537—1541) in Janžem Schwarzdo (1544).¹⁰²

32. *Valentin Piero*, ptujski meščan, je bil bogat trgovec z živino. Zvali so ga tudi Olasz Peter (= Italijan Peter). Poročen je bil s Katarino, hčerjo ljubljanskega veletrgovca Vida Khisla.¹⁰³ Grof Nikolaj Zrinjski omenja v svojem pismu Tomažu Nadasdyju 1556 izvoz orgskih volov za Petra Valentina.¹⁰⁴ Ferdinand I. je naročil leta 1561 Valentinu, naj izplača omenjenemu grofu 5000 ren. gold.¹⁰⁵ Kakor kaže, je bil Valentin tudi v poslovnih zvezah z Gašperjem Hochstetterjem in Francem Moskonom v Ljubljani.¹⁰⁶

33. *Valvasor (Vavisor) Giovanni Battista* se je priselil iz severnoitalijanskega Bergamaska.¹⁰⁷ Poročil se je z Emerenciano, hčerjo ljubljanskega veletrgovca Vida Khisla. Ob tastovi smrti se omenja kot priča oporoke.¹⁰⁸ Leta 1547 je postal ljubljanski meščan,¹⁰⁹ kmalu nato je prosil za priporočilno pismo do mesta Ancone,¹¹⁰ toda že leta 1551 se je odpovedal meščanskim pravicam, ker je nameraval pridobiti plemstvo.¹¹¹ Kot proviantni mojster za Vojno krajino je tako obogatel, da je nakupil vrsto gradov z zemljiškimi gozpostvi vred.

34. *Della Vecchia Gašper* je pripadal beneški rodbini della Vecchia. Ta trgovska družina je imela svoje člane tudi v Levanti. Leta 1531 je opravljal Gašper trgovske posle v Istanbulu. 22. februarja 1531 je poslal Nicoletu della Torre pismo velikega vezirja Ibrahim paše in Luđvika Grittija, sina beneškega dože Andreja Grittija. Sporočil je tudi potrebne podatke, zlasti glede nakupa žitaric, ki so jih dobivale tedaj Benetke predvsem iz turških pokrajin.¹¹² Gašper je potoval tudi v Solun in Atene, medtem ko sta bila v Benetkah Nicolo in Antonio della Vecchia.¹¹³ Leta 1550 pa ni bilo več Gašperja v Peri (Istanbulu), marveč Pietro della Vecchia, ki je ustregel prošnji Ferdinanda I. ter posodil poslaniku Giovanniju Maria Malvezziyu iz Bologne denar in dal svileno blago za potrebna darila osmanskim dostojanstvenikom.¹¹⁴

35. *Weilhamer Janž*, sin ljubljanskega meščana Štefana Weilhamerja, ki je bil po rodu morda iz Salzburga. V prvem zakonu je bil poročen z Viktorijo, vdovo ljubljanskega trgovca Alojzija Katzana. Po njeni smrti se je poročil z Ano pl. Burgstall, vdovo Jožefa

Gratzerja, ki je umrl brez potomcev in oporoke ter zapustil znatno premoženje. V letih 1536/37 in 1539/40 je bil Weilhamer župan Ljubljane. Kot zastopnik kranjskih stanov se je udeležil odborniškega stanovskega zbora na Dunaju (1539) in v Linzu (1541). Ob koncu leta 1543 je prejel plemstvo (v. Weilheim) in umrl maja 1545.¹¹⁵ O njegovi podjetnosti prim. njegovega družabnika Vida Khisla.

Objavljeni register kaže, da je bila tedaj trgovina mest v daljavo še naravnana *sve-tovno gospodarsko* v prvotnem pomenu besede, kajti *narodna gospodarstva* se še niso razvila. Naša Ljubljana je bila vključena v trgovino, ki je zajemala ves tedaj dosegljivi svet. Zato ne preseneča npr. dejstvo, da se omenja angleški trgovec Robert Bransitur okoli leta 1529 v Ljubljani in kmalu nato v turškem vojaškem taborišču v bližini perzijske meje.¹¹⁶

OPOMBE

1. Dela SAZU 15. Lj., 1965, 296 str. — 2. Ravnotam 10 sl. — 3. Herbert H., sin geografa, dunajskega univ. prof. Hugo H., je izrazil gospodarski zgodovinar; naj navedem nekaj njegovih večjih spisov: Johann Joachim Becher 1635—1682, Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus, Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 38, Wien 1951, 272 str.; Forschung über Firmen und Unternehmer in Österreich seit 1945, Tradition, Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie Jg. 1957, Baden-Baden 1957, 172—192; Der Außenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburgermonarchie am Ende des 18. Jahrhunderts (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, herausgegeben von F. Lütge, Bd. 6., Stuttgart 1964, 61—98, 110—176); Die Landstände der österreichischen Länder. Zusammensetzung, Organisation und Leistung im 16.-18. Jahrhundert, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 36., 1964, 989—1035; Die Bedeutung des Zollregals für die Ausbildung der Landeshoheit im Südosten des Reiches, Festschrift H. Aubin, 1965; Zollwesen und Verkehr in den österr. Alpenländern bis um 1300. Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung 1965, zv. 2.; Die Anfänge der Wirtschaftsgeschichte in den österr. Ländern, Tiroler Heimat 29/30, 1965/66 (Festschrift Hans Kramer) 111—129; Die Wirtschaftsgeschichte an Österreichs Hochschulen bis zum Ende des ersten Weltkrieges; v. Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte, Festschrift zum 65. Geburtstag von Friedrich Lütge, Stuttgart 1966, 407—429. — 4. ADvKD, Nö Herrschaftsakten, Fasz. M 54 a, fol. 502—520. — 5. ADvKD Gedenkbuch 32, fol. 115—116. — 6. F. Krones, Die landesfürstlichen und landschaftlichen Patente Maximilians und

Ferdinands I., Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 19, 1883, 22, 25. — 7. M. S. D. LVI. 366, 489. — 8. Boh od nem. bachen, pomeni gnjat ali prekajeno slanino. — 9. Gedenkbuch 49, fol. 316, ADvKD. — 10. O. Stolz, Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg von den Anfängen bis ins XX. Jahrhundert, Schlern Schriften Bd. 108. Innsbruck 1953, 141. — 11. ASLj, registraturni protokol II. fol. 264 (1528, 5. april). — 12. ASLj, registraturni protokol III. fol. 13 (1531, 24. maja). — 13. DAGr, registraturna knjiga dvorne komore 1531, fol. 93' (1531, 18. julija). — 14. M. S. D. LVI 319 sl. (1532, 3. junij). — 15. Carniola I. (1908), 149 (1532, 24. aprila). — 16. DAGr, registraturna knjiga dvorne komore 1538, fol. 82 (1538, 26. julija). — 17. MALj, Cod. I/7, fol. 8 (1548, 9. marca). — 18. KrSM VI. 14, VII. 195. — 19. MALj, Cod. I/4, fol. 19 (1541, 25. febr.), 24' (1541, 8. marca), 58' (1541, 29. aprila), I/5, fol. 136 (1545, 13. julija), I/6, fol. 15' (1547, 13. maja), 47 (1547, 23. septembra), I/8, fol. 19 (1551, 3. februarja), 39 (1551, 27. febr.), 42 (isti dan), 143' (1552, 6. maja), 165 (1552, 12. avgusta), 172' (1552, 17. sept.), 187—188' (1552, 22. oktobra), 193' (1552, 5. december), I/9, fol. 199 (1569, 12. maja), I/10, fol. 179' (1570), I/11, fol. 19', 87', 149 (1571); KrSM VI. 13, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 498, 510. — 20. Nuntiaturreportage aus Deutschland, Abt. II. Bd. 4. Nuntius Delfino 1564—1565, Wien 1914, str. CXXI. — 21. Prim. spise za zgodovino idrijskega rudnika iz ADvKD v ASLj pod datumom: 1565, 23. januar. — 22. MALj, Cod. I/4, fol. 77 (1541, 27. maja), I/5, fol. 91' (1545, 6. marca), 190' (1545, 11. septembra), I/6, fol. 62—63 (1547, 2. dec.), I/7, fol. 14' (1548, 16. marca), 133' (1549, 15. marca), 159' (1549, 27. maja), 165' (1549, 21. junija), 174 (1549, 12. julija), I/8, fol. 126' (1552, 11. marca), 131' (1552, 18. marca), 183 (1552, 7. oktobra), I/9, fol. 51' (1568, 27. februar), 71' (1568, 2. aprila), KrSM VI. 143. — 23. MALj, Cod. I/6, fol. 27 (1547, 5. avgust), I/9, fol. 150' (1568, 26. novembra). — 24. Npr. z Antonom Gajonom in njegovim bratom Vincencem, MALj, Cod. I/7, fol. 22'—23 (1548, 11. sept.), 24' (20. sept.), 32'—33 (26. okt.), 61—62 (3. nov.), 70—72 (23. nov.), 109 (1549, 8. febr.), 110'—111 (11. febr.), I/9, fol. 20—21' (1568, 23. jan.), 29'—33 (6. febr.), 52—53 (4. marca), 53'—55 (5. marca), 61—63 (19. marca), 73—73' (5. aprila); z Antonom de Bossis Cod. I/7, fol. 78' (1548, 7. dec.). — 25. MALj, Cod. I/4, fol. 115 (1541, 13. sept.), I/5, fol. 30', 103—103', 114'—115, 116'—117, 128—128', 130, 181 (vse iz leta 1544/45), I/6, fol. 70—70', 73', 74' (1548). — 26. Th. Elze, Primus Trubers Briefe, Tübingen 1897, 67, 115, 476; M. Rupel, Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja, Dela SAZU 7, Lj. 1954, 22; isti, Dva Trubarjeva računa, Slavistična revija VIII (1955), 107. — 27. KrSM VII (1940) 112—117, 142—150, 206—214; prim. še Kr. I. 31, XI, 141; VI. Fabjančič, Knjiga sodnikov in županov, rkp. v MALj I. 207, 209—211, 244. — 28. F. Gestrin, o. d. 114, 116, 143, 185. — 29. F. Gestrin, o. d. 185. — 30. MALj, Cod. I/6, fol. 57 (1547, 4. novembra), I/7, fol. 145 (1549, 29. marca), KrSM VI. 198. — 31. MALj,

Cod. I/9, fol. 177—177' (1569, 4. maja). — 32. MALj, Cod. I/1, fol. 77 (1523, 31. jul.), 123—124 (1526, 27. aprila), 126 (1526, 13. jul.); ASLj, fasc. stare listine, št. 74 (1526, pred 7. nov.). — 33. VI. Fabjančič, Nekaj ljubljanskih županov iz začetka 16. stoletja, KrSM VI. (1939), 195 sl., MALj, Cod. I/1, fol. 77, 123, 126, I/2, fol. 110. — 34. MALj, Cod. I/4, fol. 19 (1541, 25. febr.), 24' (8. marca), 58' (29. aprila), 63 (2. maja), I/5, fol. 12 (1544, 1. febr.), 16—17 (1544, 22. febr.), 29' (21. marca), 86 (1545, 13. febr.), 87 (13. febr.), 105 (8. maja), 113 (10. maja), 115'—116 (1. junija), 123' (3. julija); KrSM VII. (1940) 115. — 35. VI. Fabjančič, Knjiga sodnikov in županov I. 256, 258—259, 287, rkp. MALj; Cod. I/13, fol. 100 (1588, 20. maja). — 36. 900 Jahre Villach, Villach 1960, 499—500, 522; KrSM VII. 147. — 37. HA Reka, Kancelarska knjiga 1575—1577, fol. 27 (1575, 7. julij). — 38. VI. Fabjančič, o. rkp. I. 241—243, 256, 296, sl., 301, KrSM IV. 139, VII, 13, 112, 117; Fr. Kidrič, Slov. biografski leksikon I. 341 sl. — 39. Alf. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien 1909, 139, 388, 401, 403 sl. — 40. VI. Fabjančič, o. rkp. I. 303 sl. — 41. MALj, Cod. I/4, fol. 48' (1541, 8. aprila). — 42. Npr. Petra Laserja (MALj, Cod. I/1, fol. 112, 1525, 12. marca), zlatarja Bernharda Ederja (Cod. I/3, fol. 47, 1537, 9. marca), Gregorja Kegla (Cod. I/4, fol. 67, 1541, 6. maja, 107. 19. avgusta). — 43. ASLj, Vic. A. F/I 74 (1537, 26. junij, 4. avgust, 4. september, 2. december), MALj, Cod. I/7, fol. 21 (1548, 7. sept.). — 44. VI. Fabjančič, o. rkp. I. 167—172, 186—189, 196, 201, 204—205, 213, KrSM VI. 11—13, 98, 132, 196, 198, VII. 114 sl. Kr. I. (1953) 30, F. Gestrin, o. d. 116, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 495—498, 1. Jahrbuch des Museums der Stadt Villach, Villach 1964, 97—99. — 45. MALj, Cod. I/3, fol. 36 (1537, 12. jan.), 115 (3. sept.), 123' (5. okt.). — 46. 900 Jahre Villach, Villach 1960, 497, MALj, Cod. I/6, fol. 15 (1547, 13. maja), I/7, fol. 177' (1549, 15. julija). — 47. Alf. Müllner, o. d. 130, 135, 382 sl., 393, 399—401, H. Wiessner, Geschichte des Kärntner Bergbaues III. Bd., Archiv f. vaterl. Geschichte und Topographie Kärntens 41—42, Klagenfurt 1953, 246. — 48. ASLj, Vizedomverhandlungen 1562, 185 sl., 188 sl. (1562, 27. januar). — 49. MALj, Cod. I/6, fol. 45' (1547, 23. septembra). — 50. ASLj, Vic. A. F/I 74 (1537, 25. in 28. febr., 25. sept.) — 51. MALj, Cod. I/6, 98, 136, I/7, fol. 24, 103', I/8, fol. 59', 117', 144. — 52. ASLj, Stanovski a., fasc. 123 a (1541, 19. junij). — 53. Istotam, fasc. 123 b (1543, 15. maja). — 54. KrSM VI. 195. — 55. ASLj, Vic. A. F/I 74 (1537, 8. in 29. jan., 12. marca, 8. maj, 11. in 25. november). — 56. MALj, Cod. I/7, fol. 3 (1548, 25. febr.), 113 (1549, 15. febr.), 123 (25. febr.). — 57. MALj, Cod. I/4, fol. 44' (1541, 7. april). — 58. MALj, Cod. I/5, fol. 18 (1544, 29. febr.), I/6, fol. 104 (1548, 25. maja). Isto leto je bil skrbnik otrok Petra Lombarda, naslednje leto Janža Tischlerja; prim. KrSM VI. 194, VII. 13. — 59. MHCZ XIII. 253. — 60. Kr. I (1953) 31. — 61. MALj, Cod. I/6, fol. 62' (1547, 2. dec.). — 62. MALj, Cod. I/6, fol. 103—103' (1548, 24. maja), KrSM VI. 133. — 63. 1567, 26. junij, listina ASLj. --

64. MALj, Cod. I/9, (1568) fol. 18, 18', 23, 33', 44', 50', 61'—62, 69, 74—74'. — 65. MALj, Cod. I/10, fol. 178' (1570, 24. nov.). — 66. MSHSM 40, 351 (1549, 17. oktobra). — 67. MALj, Cod. I/6, fol. 149 (1547, 11. marca), I/7, fol. 92 (1549, 25. jan.). — 68. MHCZ XIV. 295, 309 (1534), 74 (1535), 90 (1537), 312 (1548), XIII. 256 (1558), 258 (1559) XIV. 254 (1583), 378 (1591), 442 (1592). — 69. MHCZ III. 93, XIV. 3, 17, 93, 110. — 70. MHCZ XIV. 163. — 71. ADvKD, Gedenkbuch 28, fol. 354' (1526, 22. nov.), ASLj, Vic. A. F/I 74 se omenja 1527, 17. sept, tovor barvila (Waitgarn). — 72. M. S. D. XLIII. 704—705 = MSHSM 33. 77 (1527, 8. jan.). — 73. MHCZ XII. 96 (1531, 6. april). — 74. ADvKD, Gedenkbuch 57, fol. 86—86' (1545, 18. junij). — 75. MHCZ XII. 289, 455—457, 458—460. — 76. MHCZ XIII. 99, 104, 108, 110 sl., 113 sl., 116, 121 sl., 125, 128 sl., 131, 135, 137, 140—143, 146 sl., 149 sl., 154, 156 sl., 161 sl., 164, 166, 180, 182 sl., 185 sl., 188 sl., 192 sl., 195, 201. — 77. MHCZ XIII. 4, 9, 11, 12. — 78. HA Reka, Kancelarska knjiga 1544—1546, fol. 219 (1545, 20. jul.). — 79. MALj, Cod. I/3, fol. 16'—17, I/4, fol. 63, 63', 64, 90'—93, 125, 129, I/7, fol. 31'. — 80. MALj, Cod. I/2, fol. 29 (1528, 29. jan.). — 81. ADvKD, Gedenkbuch 59, fol. 187 (1546, 2. jan.). — 82. Vl. Fabjančič, o. rkp. I. 184 sl., KrSM VII. 117. — 83. KrSM VI. (1939) 7—14, 97—99, 131—134. — 84. 900 Jahre Villach, Villach 1960, 482—485. — 85. MHCZ XIII. 287. — 86. MALj, Cod. I/9, fol. 224' (1569, 15. julija), 233'—234 (1569, 5. avg.), Vl. Fabjančič, o. rkp. I. 303 sl. — 87. F. Gestrin, o. d. 161, ASLj, Vic. A. F/I 74 (1537, 15. jan., 6. in 17. april, 5. junij, 13. avgust, 10. dec.) (1540, 20. in 21. jan., 4. in 19. febr., 9. in 22. marec, 28. in 30. maj, 11. in 26. junij). — 88. MALj, Cod. I/5 (1546), fol. 118, 121', I/6, fol. 23, 37 (1547). — 89. MALj, Cod. I/5, fol. 125'. — 90. Alf. Müllner, o. d. 129. — 91. F. Gestrin, o. d. 185, ASLj, Vic. A. F/I 74. — 92. Vl. Fabjančič, o. rkp. I. 228, 229—231, 244, 273, 276, 290. — 93. F. Gestrin, o. d. 163; popravi tiskovno napako: Gerove v »Genove«. ASLj, Vic. A. F/I 90; ADvKD, Gedenkbuch 29, fol. 180 (1527, 1. avgust). — 94. MALj, Cod. I/7, fol. 31—31' (1548, 14. oktober). — 95. R. Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert I. Jena 1912, 329, 344 sl., 349, 351 sl. — 96. MALj, Cod. I/4, fol. 37 (1541, 1. aprila), 38—39 (isti dan), 64'—65 (6. maja), 68 (10. maja), 69 (13. maja), 76 (23. maja), 83 (20. junija). — 97. MALj, Cod. I/6, fol. 145' (1547, 4. marca), 160 (25. marca), 10 (29. aprila), 11 (6. maja). — 98. MALj, Cod. I/8, fol. 60 (1551, 8. maja), 121' (1552, 19. febr.), 127 (11. marca), 166' (12. avgusta), 177' (28. septembra). — 99. Alf. Müllner, o. d. 398, 382—383, 399. — 100. MALj, Cod. I/2, fol. 121—122 (1529, 18. junij), I/3, fol. 43'—44 (1537, 26. jan.). — 101. MALj,

Cod. I/3, fol. 67 (1537, 13. april), 70' (4. maja), 103' (20. julij), 143'—144 (17. dec.), I/5, fol. 101—102', 147' (1545, 21. avgusta). — 102. MALj, Cod. I/3, fol. 104—104' (1537, 23. julij), I/4, fol. 24' (1541, 8. marca), I/5, fol. 13, 16 (1544, 8. in 22. febr.). — 103. 900 Jahre Villach, Villach 1960, 496, 521. — 104. MHH I/29, 393—394 (1556, 29. jul.). — 105. Istotam, 563—564 (1561, 27. aprila). — 106. MALj, Cod. I/10, fol. 178' (1570, 24. nov.). — 107. P. v. Radics, Joh. Weikhard Freiherr v. Valvasor, Ljubljana 1910, 3—11, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 496. — 108. MALj, Cod. I/6, fol. 4' (1547, 28. januarja). — 109. MALj, Cod. I/6, fol. 148 (1547, 11. marca). — 110. MALj, Cod. I/6, fol. 11 (1547, 6. maja). — 111. MALj, Cod. I/8, fol. 84 (1551, 17. sept.). — 112. 1531, 22. februarja, DAD, Turcica I. Karton 2. — 113. 1532, s. d., 8., 12. maj, 13. julij, ravnotam. — 114. 1550, 26. maja, ravnotam, Karton 8. — 115. KrSM VI. 11—13, 132, VII. 13, 114, Kr. I. 28, Vl. Fabjančič, o. rkp. I. 192—193, 198—199, F. Gestrin, o. d. 116, 900 Jahre Villach, Villach 1960, 496, 522, 1. Jahrbuch des Museums der Stadt Villach, Villach 1964, 97. — 116. Fritz Rörig, Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode. Kieler Vorträge herausgegeben von Prof. dr. R. Harms, Bd. 40, Jena 1933, 36 sl., MALj, Cod. I/2, f. 118, 120—121 (1529, 4. junij, 16. julij). Bransitur je prodal pred l. 1529 tekstilno blago Giovanni Maria Bonnicelliju v Ljubljani proti zadolžnici za 190 dukatov, ki jo je prevzel Volbenk Pož in toži dolžnika pred mestnim sodiščem. K. Lanz, Correspondenz des Kaisers Karl V. Bd. I. Leipzig 1844, 355 sl.: Giovanni Balbi, ki ga je poslal cesar k perzijskemu šahu Ismaelu, sporoča 1529, 27. novembra iz Amana, da je bil z Robertom Bransiturom skupaj.

KRATICE:

ADvKD = Arhiv dvorne komore na Dunaju (Hofkammerarchiv, Wien)
 ASLj = Arhiv Slovenije, Ljubljana
 DAD = Državni arhiv na Dunaju odd. Haus-, Hof- und Staatsarchiv
 DAGr = Deželni arhiv v Gradcu
 HA = Historijski arhiv na Reki
 Kr. = Kronika
 KrSM = Kronika slovenskih mest
 MHCZ = Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae
 MHH = Monumenta Hungariae historica, Series I. Diplomataria
 M. S. D. = Marino Sanuto, Diarii, Venezia 1879—1903
 MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb

ZDRAVILIŠČA IN KOPALIŠČA NA NEKDANJEM KRANJSKEM

PETER BORISOV

Vrelce oziroma termalne vode na Kranjskem je poznal že historiograf J. V. Valvasor in jih je na več mestih v »Die Ehre des Herzogthums Krain« omenjal, posebno v knjigi IV.

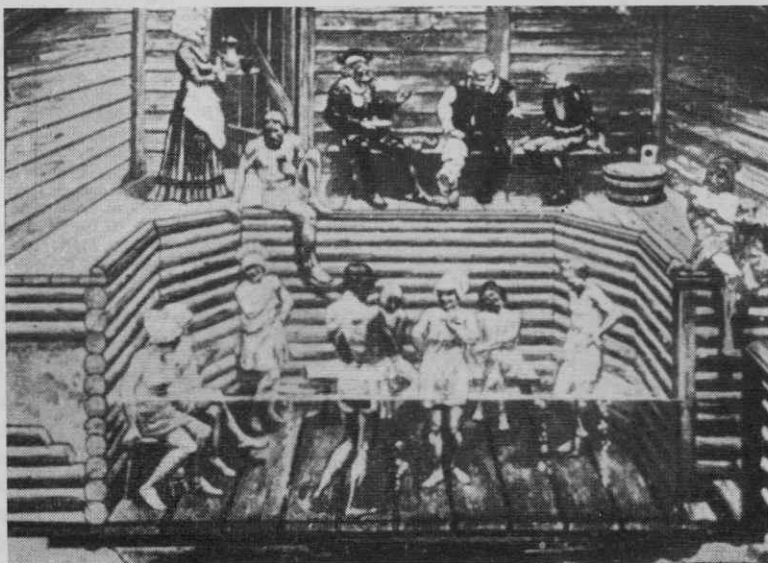
Od srede XIX. stoletja so se na Kranjskem ob izviroh termalnih voda ustanavljala zdravilišča in kopališča, ki pa so bila ta čas še maloštevilna. Dr. Keesbacher navaja, da je bilo leta 1881 na Kranjskem samo troje zdravilišč, o katerih se je javno poročalo — Bled kot klimatsko zdravilišče in toplice »Louisenbad«, zdravilišče z mrzlo vodo »Mallnerbrunn« in Toplice na Dolenjskem. Poročilo²⁰ med drugim pravi: »...Razen pravkar naštetih zdravilišč, od katerih bi Bled in Dolenjske Toplice bila vredna večjega obiska, kot ga izkazujeta, poznamo še kraje, o katerih doslej še ni bilo nobenega izkaza za javno poročanje. To bi bile Čateške Toplice, zdravilišče v Kamniku in toplice Gallenegg v Zagorski dolini...«

pirične. Kasnejše temeljite študije in natančne klinične raziskave so mistično navlako okoli njih ovrgle.* Znanstvena medicina je od »naravnih zdravilnih metod« v končni fazi prevzela samo tisto, kar je imelo kak smisel za nadaljnji razvoj zdravstva.

Nastanek in razvoj »metod« je potekal torej v luči posebnih zgodovinskih okoliščin.

Medtem ko se je francoska medicinska znanost pod varstvom revolucije iz leta 1789, splošnih svoboščin in korenitih socialnih sprememb, ki so neposredno po njej stopile na plan, naglo razvijala in dosegala vrhunske, svojčas evropsko pomembne uspehe, je bilo sočasno opaziti v nemško govorečih deželah občuten znanstven zastoj.

Do zastoja je prišlo sicer postopoma, vendar je ta dalj časa trajal. Vzrok za to so bile filozofske smeri Hegla in Schellinga. Njun metafizični koncept je po naključju postal dominanten filozofski nazor, ki je skušal podobno doktrini francoskega Konventa vsi-

Srednjeveško kopališče

Zdravljenje v zdraviliščih je potekalo po »naravnih zdravilnih metodah«. Te so bile porojene na nemških tleh. Na Kranjsko so zašle bistveno nespremenjene tudi od tam. Ustanove, ki so se ravnale po »metodah«, so se oslanjale deloma tudi na našo domačo ljudsko medicino; od tod tudi njihovo specifično obeležje. Te ustanove so bile predhodnice sodobne hidro-balneo-klimatoterapije.

Pomanjkljivost »naravnih zdravilnih metod« je bila v tem, da so bile izključno em-

liti svoje vodstvo celotnemu javnemu življenju, pridobiti si primat v znanosti ter si spetoma podrediti vso tedanjo nemško miselnost. Razumljivo je, da je bil tak nazor za razvoj

* Wilhelm Winternitz je npr. Priessnitzovo metodo zdravljenja z mrzlo vodo analiziral, pri čemer je uporabljal znanstvena raziskovalna pomagala, ugotovil njen učinek na srce in krvni obtok in uvedel pojem hidroterapije v medicino. Bil je imenovan za profesorja hidroterapije na dunajski univerzi.⁴⁵

medicinskih ved zavirajoč in duha moreč. A kljub temu, da so se Nemci tega močno zavedali, niso marali prevzeti najnovejših francoskih dosežkov s področja klinike in patologije, ker so bili kratko malo preponosni na »svoj svetovni nazor«. Zato ta čas drugače niso mogli, kot da so francosko medicinsko šolo namenoma žalili, češ da si ta prosto izmišlja bolezni. Omalovaževali so namreč politično in vojaško moč, ki jo je ustvaril osvražen Bonaparte, in odklanjali vsakršno, tudi dobronamerno francosko miselnost. Ko pa je kasneje postal »materializem« kot nova nemška filozofska smer svetovni nazor, ki je pometel s poslednjimi pozicijami metafizične špekulacije, s tem pa vneto podprl dragocena odkritja mikroskopije, bakteriologije in nauka o celici, je opozicija proti francoski medicinski šoli popolnoma splahnela.

V začetku preteklega stoletja se je v zdravstvu porajalo vedno več novih smeri, ki so si brez večjega napora priborile začasno prvenstvo v medicini. Najpomembnejše in po Zahodu najbolj razširjene so bile Hahne-
mannova »homeopatija«,* Mesmerjev »magnetizem« in Schenleina »Naturhistorische Schule«. ⁴⁴ Ne oziraje se na to, kako globoko so te »ideje« okupirale človeško miselnost, so vse bile v bistvu več ali manj špekulativne in mistične narave. Poskušale so se v medicinsko znanost neopazno vtihotapiti ter si jo s pomočjo magnetizma, elektrike in kemizma siloma podrediti.

Res pa je, da se je tudi znanstvena medicina ta čas močno oddaljevala od klasičnih vzorov, ki so jih izklesali nesmrtni duhovi, kakor so bili Hipokrat, Kornelij, Celsus, Galen, posebno pa Paracelsus, Sydenham, Boerhaave, Fridrich Hoffmann in dr. — in na katerih je slonela. Ti ustvarjalci so bili natančni opazovalci narave in njenih zakonov. Pri zdravljenju so uporabljali v prvi vrsti naravna sredstva. In prav to dejstvo, ki ga dobršen del medikusov v začetku XIX. stoletja ni znal pravilno oceniti, tolmačiti in uporabiti, je speljalo razvoj medicine na nepravo pot. Zdravljenje bolnikov je bilo zato prepuščeno stalni nevarnosti, zaradi mučnih, prepogostih in dostikrat nepotrebnih operativnih posegov ter zaradi množice kompliciranih zdravilnih sredstev in pripomočkov, ki

* Na Kranjskem je homeopatijo v prvih desetletjih minulega stoletja propagiral nekdanji predstojnik in višji zdravnik-ranocelnik bolnišnice usmiljenih bratov v Ljubljani, prior Faustus Matevž Gradišek. Hud njen nasprotnik je bil ljubljanski fizik dr. Fran V. Lipič (Lippich), kasnejši profesor na padovanski fakulteti, ki je v boju z Gradiškom podlegel in je nato moral zapustiti Ljubljano.

so bili nerédko bolj škodljivi kot zdravju koristni.

Kot protiutež takratnemu medicinskemu stališču, še bolj pa zaradi strahu pred njim so nastajale v nemških deželah nove smeri zdravljenja, ki pa so zašle v drugo skrajnost in so se opirale izključno le na empiriko in iz te izhajajoče »naravne zdravilne metode«. V tem smislu so se kasneje ustanovljale zasebne, laične »zdravilne šole«, ki so do dna duše zaničevale šolsko medicino tudi še potem, ko je ta stopila na pravo pot, in z njo vodile hude, dolgotrajne, a včasih tudi zmagovite bitke.

Koristnost »naravnih zdravilnih sredstev« so poznali že antični narodi. Sokrat, Platon, Aristotel, Tacit so omenjali v svojih delih posebne naprave za termalne kopeli. Razvaline slednjih, tudi po naših krajih, spominjajo na nekdanje veličastne »rimske terme«. Tudi Cortez, ki je leta 1519 zasedal Mehiko, je pri Inkah videl, kot je to kasneje opisal, kupolaste kopališke zgradbe. Iz XVI. stoletja so znane »turške kopeli«, ki so služile bolnikom kot naprave za potenje in so bile nekdanj silno razširjene po Aziji. Splošno priljubljeno srednjeveško sredstvo pri Germanih so bile t. i. »nemške kopeli«, ki so jih ti prevzeli od sosednjih slovanskih plemen. Podobne kopeli so uporabljali tudi na Finskem in v Rusiji.

Našteli bi lahko vrsto ustanoviteljev »naravnih zdravilnih metod«, ki so za današnji čas prav tako kot slednje zgolj še zgodovinska, več ali manj zanimiva posebnost (Pavel Schroth, Lahmann, Ferdinand Kristian Oertel, Schindler, Reinelt, J. H. Rausse, Adolf Meyer, Möller, Riedlin, Kapferer, Baltzer, Röse, Berg idr.), vendar so bili med imeni trije, ki so bili za razvoj našega zdravstva najbolj pomembni: Vincenz Priessnitz, Sebastian Kneipp in Arnold Rikli. Prvi, šlezjski kmet in samouk Priessnitz iz Gräfenberga, je pod vplivom svojčas neopaženega dela Johanna Hahna: »Unterricht von wunderbaren Heilkraft des frischen Wassers« ¹³ iz leta 1738 v prvih desetletjih minulega stoletja zdravil bolnike po hidropatičnih principih, tj. z uporabo hladne in tople vode. Priessnitzova »naravna zdravilna metoda«, ki je v bistvu temeljila na pridobitvi bolnikove telesne odpornosti, se je naglo širila po nemško govorečih deželah. Tudi ostala dva »naravna zdravnik«, župnik Kneipp in tovarnar Rikli, ki sta bila sprva goreča privrženca te nove zdravilne smeri, sta kasneje Priessnitzovo »enostransko metodo« izpopolnila in jo obogatila z lastnimi izkušnjami in pogledi. Uradna medicina, čeprav se je takim »metodam«

najprej močno upirala, je vendar kasneje del teh javno priznala in celo sprejela med svoje.*

Uspehi »naravnih zdravnih metod« so med bolniki imeli zaradi nebogljenosti in zaostalosti tedanje medicinske znanosti ter zaradi zgoraj omenjenih činiteljev hude zgovornike, a tudi nepopisno sugestivno moč. To je večkrat begalo ne le nevedno ljudstvo, ampak je včasih zapeljalo, sicer bolj redko, tudi solidno izobrazeno zdravništvo.

Kljub temu pa bi ne smeli odreči pomembne vloge, ki so jo omenjene empirične metode prispevale k razvoju znanstvene medicine.¹³ Čeprav so bili ustvarjalci »metod« po večini brez osnovne medicinske izobrazbe in so svoje »metode« odkrivali po naključju, tj. s pomočjo opazovanja učinkov le-teh na lastni »koži«, so bila »zdravilna gibanja«, ki so jih vodili taki laiki, že a priori zaradi svoje preprostosti, razumljivosti in enostavnosti precej blizu ljudski psihi. Znanstvene teorije, hipoteze in izsledki pa so se porajali le skozi dolgoletne napore in visoke stroške, terjali pa so za kolikor toliko približno ra-

Na Kranjskem so bila javna kopališča ustanovljena med letoma 1318 in 1360. Najbolj znana so bila v Ljubljani, Kamniku, Škofji Loki in na Bledu. Ohranjeno pismeno poročilo priča, da je koroški vojvoda Ulrik²⁵ že leta 1267 ob neki priliki podaril gornjegrajskemu benediktinskemu samostanu kopališče v Ljubljani (stupam balneaream), ki pa za javnost ni bilo dostopno.

V tem obdobju je namreč prevladovalo splošno prepričanje, da se s pogostim kopanjem človek najlažje ubrani kuge. Kopališča so bila tudi središča družabnosti, kjer so se prirejale neredko razuzdane zabave. Priljubljeno osveževanje telesa je bilo tudi v parni kopeli (Badstuben). Za red v kopališču so skrbeli od mestnega sveta imenovani nadzorniki (kopališki mojstri), katerim so bili podrejeni kopališki uslužbenci — balneatores, barbitonsores in kirurgi. Kasneje, ko se je strah pred kugo polegel, so javna kopališča po večini propadla.

Sredi XIX. stoletja so se po slovenskih krajih udomačile »naravne zdravnice metode« oziroma »šole«. Po nekdanjem Kranj-

»Kopališče in vodno zdravišče Kamnik na Kranjskem«

zumevanje brezobzirno in neizprosno prepričanje medicinsko izobrazbo. »Empirične šole« so propagirale splošna higienska načela, bolj naravno, smotno in npravno življenje, kar je bilo brez dvoma zelo zdravo in koristno in se jih je ljudstvo brž oprijelo in s pridom posluževalo. Razen omenjenega pa so praktično izvajale veliko tega, kar je kasneje koristilo pri izgradnji znanstvene hidrobalneo- in klimatoterapije.

* Tako priporoča in uporablja npr. šolska medicina v določenih primerih »Priessnitzove obloge«.

skem se je najbolj razširila Kneippova metoda, ki je imela največ privrženecv med preprostim ljudstvom, bolj bogati pa so se rajši vozili k Rikliju na Bled.

Kneippova zdravnica metoda²³ je bila sestavljena v glavnem iz dveh delov:

- a) iz sredstev, ki krepijo telo in
- b) iz uporabe vode.

Med prva so spadala: hoja z bosimi nogami po rosnih travah, po mokrem kamenju, po na novo zapadlem snegu in po vodi; prav tako polivanje kolen in pomakanje ramen ter

nog v vodo, ki naj bi bila kolikor mogoče mrzla.

Voda naj bi rabila še za polivanje, za umivanje, za kopeli, za pitje in kot para.

Tudi dieta je bila sestavni del zdravilne metode. Poleg običajne hrane, ki so jo bolniki zauživali med zdravljenjem, so zjutraj dobivali še »Kneippovo krepko juho« (Kraftsuppe), »Kneippovo sladno kavo«, medico in kruh iz moke z otrobi.

Posebni predpisi so veljali za obleko. Morala je biti sešita iz »pristnega domačega platna«, da je koža bila izpod nje vedno dovolj topla. Kajenje in zauživanje alkoholnih pijač je bilo med zdravljenjem prepovedano.

Proti koncu minulega stoletja je bil v Ljubljani ustanovljen »Wörishofen v Tivoliju«. Zdravilišče je obsegalo prostorno leseno kočico, ki je bila pregrajena v več kabin. Ob koči je tekel potoček Pržanj, dovolj mrzel tudi v vročih poletnih dneh, kjer so si po Kneippovi metodi namakali noge in bosih hodili po vodi in rosni travi. Kneippovi »kočarji« so imeli svoje društvo, na kar opozarja oglas v »Slovenskem narodu« iz leta 1899:

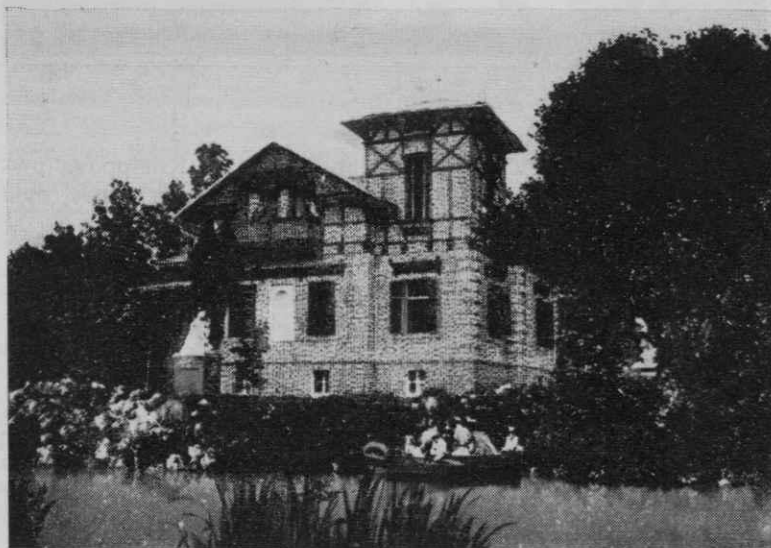
»Nekateri prijatelji Kneippovega načina zdravljenja so se združili v klub ter so v Tivoliju, v jako prijetni dolinici napravili nekako malo Kneippovo zdravilišče, katero se otvori jutri popoldne ob 3. uri. Kdor želi klubu prisostvovati, naj se oglasi pri načelniku gosp. J. Beliču.«

Kopališče je obstajalo še nekaj časa po prvi svetovni vojni, ko so ga upravljali železničarski upokojenci iz Šiške. Danes ni opaziti več sledu za njim. Sedaj je tam ljudsko zabavišče s kegljiščem in bifeji pod imenom Mostec.

Stare ljubljanske hiše zasebnih kopalnic niso poznale.¹⁶ V ljubljanskih mestnih arhivih iz srede preteklega stoletja so ohranjene notice o prvih javnih kopaliških in zdraviliških napravah, ki so bile nekoliko večjega obsega. Na mestu t. i. »vodnih vrat«, tj. na koncu sedanjega Grudnovega nabrežja v bližini Žabjeka so stale »Marijine toplice«. S tega kraja so baje Francozi naskakovali Ljubljano in stari Ljubljanci so vedeli pripovedovati, da je bila prav ta hiša »francoska trdnjava« proti Ljubljani.

Kdaj je bilo kopališče ustanovljeno, ni znano. Nekdaj je kopališče slovelo pod nemškim imenom »Marienbad«.¹⁷ »Toplice« so bile nastanjene v stari hiši in anali iz leta 1847 ta čas omenjajo kot lastnika Karla Ferdinanda Koschierja (Koširja). Košir je bil uradnik na magistratu in je bil med Trnovčani in Krakovčani znan kot vnet »šolar in sploh pasioniran ptičar«.⁹ Hiša je bila od srede preteklega stoletja 64-krat zadolžena.

Zgradba »Marijine toplice« je bila predeljena v dva dela tako, da je vsak obsegal po 6 kabin. Kabine so bile opremljene s kopalnimi kadmami. Kadi so bile lesene, le dve sta bili kamniti. Dve kadi sta bili tudi večji in sta bili namenjeni zakoncema, ki pa sta se morala za to izkazati, sicer bi ne dobila vstopa.⁴³ Na podolgovatem hodniku sta bila vzdana kotla za segrevanje vode. Vodo so črpali na dvorišču iz Ljubljanice z vodno črpalko, ki jo je gnal najprej domači osel, kasneje delavec. Proti koncu XIX. stoletja je dal tedanji lastnik Friderik Košir napeljati vodovod v kopališče. Ljubljanci pa so imeli rajši vodo iz Ljubljanice, posebno ob deževnem vremenu, ko je bila ta še vsa kalna. Hvalili so jo kot zelo zdravo in celo zdravilno. Zato

Vila »Neptun«

so jo zahtevali od lastnika kopališča tudi potem, ko je dal speljati vodovod. Da je Košir ustregel gostom, je dal natisniti v letakih, ki jih je vsako pomlad pred kopalno sezono razpečeval po mestu, še tole naznailo:

»... Za kopanje v banjah rabil bodem izključno le rečno vodo; na razpolago so pa tudi najboljše žveplene in močvirne kopele...«⁴³

Obe, z letakom omenjeni kopeli je Košir pripravljaj na premeten način: za žveplene je v vodo, pripravljeno v banji za kopel, nalsul žveplov prah; za močvirne pa zdrobljeno šoto.

»Toplice« so do konca minulega stoletja bile dobro obiskovane. Delovale so v sezoni od 1. maja do 1. oktobra. Leta 1900 pa so v Ljubljani v Kolodvorski ulici zgradili »Mestno kopališče« s toplimi kopelmi, kasneje enako še v »Slonu« ter mrzlo kopališče ob Gradaščici. Obe zadnji kopališči sta bili za tisti čas moderno urejeni, zato so »Marijine toplice« vedno bolj hirale. Najhujše je bilo za »toplice«, ko je pričelo primanjkovati šote, ki so jo uporabljali za pripravo »močvirnih kopeli«. Z njo pa so tudi kurili, kar je bilo še najceneje, ko so segrevali vodo. Leta 1917 je Košir zaradi pomanjkanja šote in zaradi regulacije Ljubljani moral s »toplicami« prenehati. V prazne kabine je magistrat nato naselil mestne brezdomce. Sredi leta 1931 so kopališče uradno požgali.⁸ S tem so razširili cesto, ki vodi ob Ljubljani proti Šentjakobskemu mostu.

»Knajpanje« so poznali tudi v Kamniku. »Kopališče in vodno zdravišče Kamnik na Kranjskem« (»Bad Stein«) je bilo ustanovljeno leta 1876. Zgrajeno je bilo 411 m nad morjem, sredi prekrasnega parka, na ozemlju nekdanje mekinjske občine, ob levem bistriskem bregu, v kotu, kjer priteka Nev-

ljica k Bistrici in ob vznožju do 2560 m visokih Kamniških planin. Okolica je bila zares za to prikladna. »Bližnje planine, krepilni planinski zrak, izvrstna, čista planinska voda, pripravna šetališča po gozdovji — vse to ima že samo po sebi veliko zdravilno moč in blagodejno upliva na slabotne in nervozne goste...«^{6*}

»Vodno zdravišče« (Wasserheilanstalt) je bilo urejeno sredi parka in je obsegalo zdraviliško poslopje (Curhaus) in štiri vile za nastanitev gostov. »Zdraviško poslopje« je imelo veliko plesišče in obednico z verando, kjer je bilo prostora za 100 ljudi. Razen tega je bilo za goste na razpolago več sob, kegljišče, biljardnica, salon in točilnica. Gostje so lahko stanovali tudi v pripravnih prostorih in sicer v vili »Neptun«, »Na mlinu«, »Lujizi« in »Ivani«. Lastnik umetnih nasadov in poslopij je bil Alojzij Prašnikar (Praschniker), veleposestnik in tovarnar v Mekinjah.

Pogled na zdravilišče je dajal zelo prijeten vtis. Leta 1883 je kopališče obiskal cesar Franc Jožef in ob tej priliki »je blagovolilo Njega Veličanstvo izraziti se o kopaliških napravah jako laskavo in pohvalno.«⁶

Poleg zdraviliškega poslopja je bilo urejeno kopališče, ki je imelo več kopelnih sob za tople, mrzle in kropilne (douch) kopeli. Sezona v kopališču je bila od 1. maja do konca oktobra.

V avgustu leta 1891 je zavod prevzel Kneippovo zdravilno metodo,⁵ zato so se lotili velike preureditve. Ob zdraviliškem poslopju so uredili velik plavalni bazen s 16 kopalnimi kabinami za slačenje. V parku, nekaj metrov vstran od bazen, je bila zgrajena posebna stavba. Tu so se hranila različna telovadna orodja, ki so bila namenjena za krepitev bolnikovih mišic. »Vodno zdravišče« je imelo vse pripadajoče priprave, ki so sodile v arzenal »zdravilnih metod« po Kneippu in Priessnitzu, poleg tega pa še Riklijeve parne postelje.⁶

Zdravljenje v »zdravišču« je obsegalo naslednje vrste »zdravilnih metod«:

a) Sistematično zdravljenje z mrzlo vodo. Sem je sodilo: kopanje, polivanje, otiranje ali masaža telesa s kapljajočim tušem, vlažni ovitki, kure za potenje s suhimi ovitki, polna kopel, kopel s potapljanjem, nagla kopel, polkopel, sedežna kopel, nožna kopel, različne lokalne kopeli, zračna kopel, polivajoči tuš, deževni tuš, kopel za nos in mrzli ovitki.

* Tako je bilo zapisano v vabljeni brošurici, tiskani leta 1893, ki je bila prevod ali slovenska izdaja nemške knjižice »Wasser-Heilanstalt und Bad Stein in Krain«. Slednja je izšla v Wörlovi zbirki. Le na dveh mestih je v slovenski izdaji bil majhen dostavek.

Oglas za Riklijevo sončno zdravilišče na Bledu, objavljen v Letoviškem listu zdravilišča Bled, 1914, št. 4

b) Medicinsko kopel: blatne, smrečne, solne in ogljikove kopeli.

c) Elektroterapijo, za katero so bili v rabi aparati s faradičnim in galvaničnim tokom.

č) Masažo, zdravilno telovadbo in inhalacije.

d) Kneippovo dieto, kure s pitjem vode, kure s hojo in gibanjem na svežem zraku.

e) Zdravljenje s suhim, vročim zrakom.

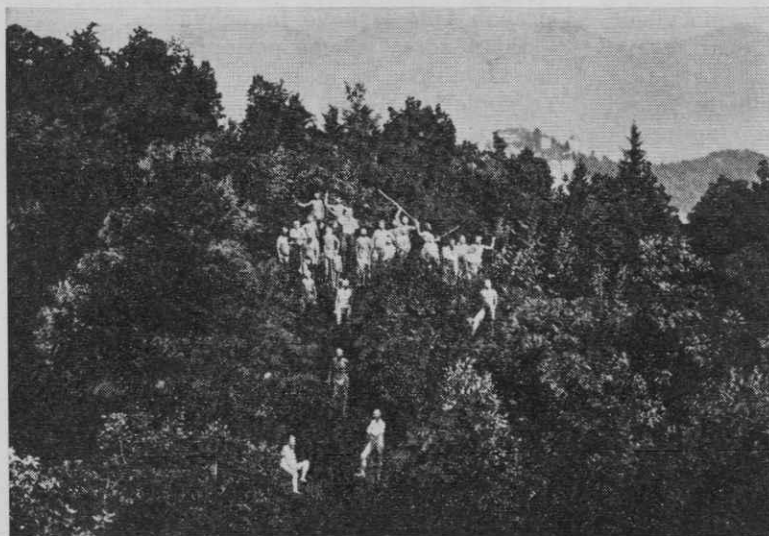
f) Sončno kopel.*

Vsak bolnik je moral dobiti od kopališkega zdravnika dovoljenje, da je smel izvajati zdraviliške kure. Zdravilišče je imelo hidropatskega in še dva druga pomožna zdravnika, da »se zdravljenje izvršuje strogo znanstveno in pod zdravnikovim nadzorstvom«. ⁶ Hidropat dr. Robert Wackenreiter je bil sočasno tudi upravnik zavoda. Specializacijo je opravil na kliniki za hidroterapijo pri prof. Winternitzu, na dermatološki kliniki pri prof. Kaposiju, na nevropsihiatrični kliniki pri prof. Krafft-Ebingu in še v Wörishofnu, kjer je po končanem stažu prejel od Kneippa spri-

gledih na boljšem od podobnih zavodov po Bavarskem, ker »se tu zdravi vsak bolnik po osebnosti, uporabljajo se vsa sredstva Kneippove metode, polivanje, umivanje, zavoji, kopeli, parne kopeli, zdravilna zelišča itd. in zdravniško restavracijo — kar je velike važnosti — nadzoruje zdravnik natančno in strogo.« ⁶

Zdravilišče je dovoljevalo precej ohlapne indikacije. Sem so sprejemali bolnike z nev-rastenijo, s histerijo, z nevralgijami, z išiasom, s kroničnimi in habitualnimi glavoboli, z migreno, z Basedovo boleznijo, z inicialnim stadijem tabesa, s horejo in lažjimi oblikami padavice.

Posebnega t. i. »individualnega zdravljenja« pa so bili deležni bolniki s sklepnim revmatizmom, z želodčnimi in črevesnimi težavami, s kroničnimi katarji sinusov, žrelnice in bronhov, z astmo, s pljučnim emfizemom, s kroničnimi srčnimi obolenji (kot angina pectoris ali srčne nevroze), z motnjami v krvnem obtoku, z obolenji jeter in žolčnika, z

Riklijevi pacienti v sončnem in zračnem kopališču na Višcah. Posneto iz prospekta »Arnold Rikli's Sonnenheilanstalt in Veldes (Oberkrain) Oesterreich 1909«

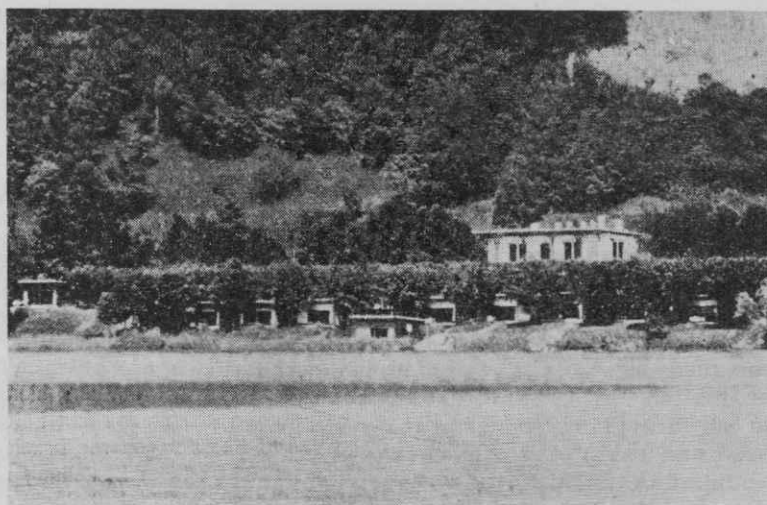
čevalo. V kamniškem zdravilišču je deloval še do leta 1908, ko ga je nasledil dr. Rudolf Raabe, ⁵ bivši asistent na dunajskem hidrote-rapevtičnem zavodu »Beatrixbad«.

Leta 1892 se je število gostov močno povečalo. Za to je poskrbel sam Kneipp, ki je zaradi prenapolnjenosti zdravilišč v Wörishofnu usmerjal bolnike v kamniško zdravilišče in je s tem priznaval Kamniku isti status, kot ga je imelo zdravilišče v Wörishofnu. Kamniški zavod je bil celo v nekaterih po-

* Leta 1903 so v ta namen zgradili novo poslopje.

»enuresis nocturna«, z anemijami in hlorozo, s podagro, s škrofulozo, z zamaščenostjo, z raznimi dermatozami, z »ulcus cruris«, s kroničnim obolenjem ženskih rodil in menstrualnimi motnjami, s seksualnimi izpadi ter s kroničnim zastrupljenjem z alkoholom, nikotinom in morfijem. ⁵

Po ceniku iz leta 1893 so bile cene za »vodno zdravljenje«, tj. za uporabo vode za vse vrste »zdravilnih metod«, za perilo in postrežbo — 60 kr. na dan. ⁶ Zunanji gostje, ki so se hranili in stanovali zunaj zavoda, so plačevali za samo zdravljenje 80 kr. na dan.

Pogled na kolonijo Riklijevih zračnih ut, bivanje v teh utah je bil sestavni del terapije. Prefotografirano iz prospekta »Rikli's Sonnenheilstalt in Veldes (Oberkrain) Oesterreich, 1909«. Iz gradiva Turističnega društva na Bledu

Zdravniški honorar so bolniki plačevali zdravniku in se je ta ravnal po »kakovosti in dobi zdravljenja«. ⁶ Manj premožni so imeli nekaj popusta. Kasneje pa so bile cene zdravljenja večkrat navzgor zaokrožene. ⁵

Kamniško zdravilišče so redno obiskovali tudi nekateri naši odlični kulturni in politični delavci. Tako se je od leta 1885 skozi 16 let zdravil v »zdravišču« znan zgodovinar prof. Josip Starè iz Zagreba. Tudi skladatelj Vilhar s prijatelji je bil tu stalen gost. ²⁹ Po preusmeritvi zdravilišča na Kneippov način zdravljenja, ko se je tudi dotok gostov naglo povečal,* so ga obiskovali tudi številni gostje iz Hrvaške, kot npr. grof Kulmer in kasnejši nadškof dr. Bauer. Kamnik je bil ta čas »pravo hrvatsko letovišče«. ²⁹

Zaradi odlične lege zdravilišča, ki je omogočala veliko krajših in daljših sprehodov ter izletov v okolico, so v zdravilišče prihajali tudi istrski in tržaški rodoljubi: Špinčič, Mandić, dr. Ribař in dr. Gregorin. Ti so na sprehodih lahko nemoteno obravnavali narodnostna in politična vprašanja, ker v takem okolju oblasti niso bili sumljivi.

Kamniško zdravilišče je uživalo velik sloves tudi zunaj meja nekdanje Kranjske. Zanimiv je s tem v zvezi naslednji primer, ki je zavodu prispeval še večji sloves. Leta 1894 se je v kamniškem zdravilišču zdravil škof Janez Stariha (1845—1915), ⁴⁰ ki je pripotoval sem po nasvetu prijateljev iz Amerike. Izgubil je bil namreč popolnoma glas, a se je kmalu zatem ozdravljen vrnil v Ameriko.

Med prvo svetovno vojno se je v zdravilišču nastanilo vojaštvo, ki ga je temu primerno poškodovalo. Po vojni je zdravilišče

* Samo v enem dnevu so leta 1899 naštehi v zdravilišču 964 tujcev. ⁴⁶

kupil tovarnar Pollak iz Ljubljane, nato ga je podaril konventu usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu. Usmiljeni bratje so nameravali obnoviti Kneippovo zdravilišče ali pa zgraditi na tem mestu dom za onemogle duhovnike. V letu 1926 so dogradili stavbo le do strehe, naprej pa ni šlo, ker je zmanjkalo sredstev. Leta 1930 so za javnost odprli pršne, kadne tople kopeli in bazen. Leta 1937 je lastništvo kopališča prevzela Kopališka družba in mu vzdela ime »Neptun«. Med drugo svetovno vojno so Nemci dogradili nedokončano stavbo, ki so jo nato uporabili za svoje urade. Po vojni se je v stavbi nastanila Baza za repatriacije, od leta 1947 pa Zavod za rehabilitacijo invalidne mladine.

V vasi Podlipici, severno od Zagorja, kjer se stekata potoka Medija in Orehovica, izvira iz skal topel vrelec. Znan je bil že Valvasorju, saj ga je sam večkrat obiskal in je o njem tole zapisal: »Toplice leže pri kraju Nanuzaki, v bližini Medije. Vroča voda vreleca, ki izvira izpod skale, je pomagala že mnogim bolnikom, posebno tistim, ki so imeli kontrakture ali stare prelome kosti.« ⁴⁸

Nekaj minut hoda od vreleca, bolj proti severozahodu, je stal Valvasorjev grad Gallelegg, ki ga je sredi XIX. stoletja odkupil tovarnar in bogatař Prařniker. Podjetni Prařniker ² je ob vrelcu nameraval kopati, ker je iskal rudnik s premogom. Premoga pa ni našel, temveč je pri kopanju naletel na izvire tople vode. Tu mu je graški profesor mineralogije, Peters ³⁰ svetoval, naj bi se rajši zadovoljil s toplim vrelcem, kakor da bi še naprej vrtal v neznano. Prařniker je tako tudi storil.

Na vodi Orehovici je Prašniker dal zgraditi leta 1877 kopališče »Gallenegg« (Valvasor-Heim),³¹ ki je stalo na severovzhodni strani istoimenskega gradu. Kopališče je obsegalo več kopeli.

»Das Grottenbad« (Jamna kopel)³⁰ je bila zgrajena na Frančiškovem izviru. Pritlična, zidana hiša je bila opremljena s kabinami. Tu je bil zidan bazen, ki je bil toliko velik, da so ga sočasno lahko uporabljale štiri osebe. Za razsvetljava bazena je služila umetna luč. Temperatura vrelega je bila stalna in sicer med 26⁰—28⁰ C. Vrelec je bil posebno priljubljen pri bolnikih moškega spola, ki so se zdravili za podagro, za revmatičnimi težavami, za splošno oslabeledostjo in za seksualnimi motnjami ali pa so imeli slabo zrasle zlome kosti na spodnjih udih. Kopališče je zaradi svoje zdravilne moči bilo znano daleč zunaj meja nekdanje Kranjske. Obiskovalci, ki so bili večinoma preprosti ljudje, so prihajali sem množično, posebno ob nedeljah in praznikih, tudi iz oddaljenih krajev. Zato je veljalo kopališče kot »ljudsko kopališče«.

Nekoliko vstran od »Jamne kopeli« stoji še danes manjši obelisk, ki ga je postavil Praš-

niker v spomin in na čast Valvasorju. Na prednji strani nosi naslednji napis:

»Dem edelsten krainischen Patrioten Herrn Johann Weikhardt Valvasor Freyherrn zu Gallenegg ect. ect. anlässlich der Eröffnung dieses Bades im Juni 1877 zum ehrenden Andenken gewidmet von Alois Praschniker.«³⁰

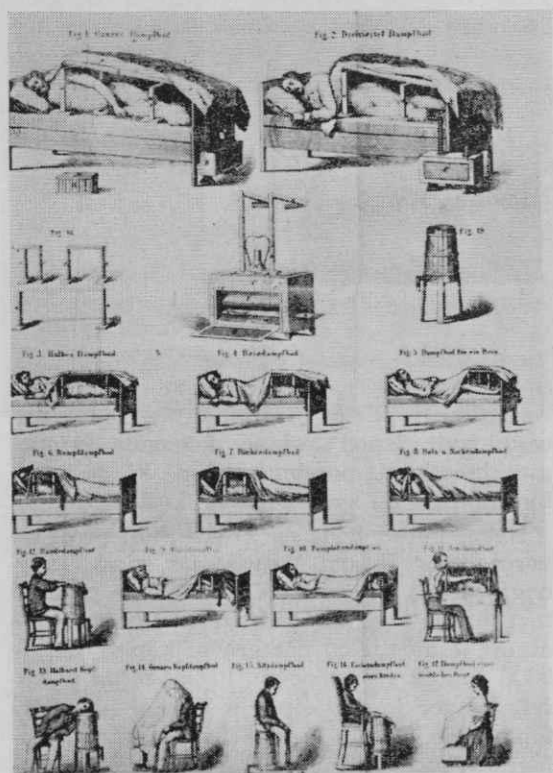
Desno od »Jamne kopeli« je Prašniker uredil drugo kopališče. Imenovalo se je »Annenbad« (Anina kopel)³⁰ in je bilo grajeno v švicarskem stilu. Tu se je lahko kopalo 20—25 bolnikov hkrati. Voda vrelega, ki je imel drug izvir, je imela stalno temperaturo med 24⁰ do 26⁰ C. Po učinku je bila enaka vodi vrelega v »Jamni kopeli«. Prašniker je tu dal urediti posebne kopalne banje (kamnite banje, poglobljene in bazenu podobne naprave). Kopališče so uporabljale večinoma bolnice ženskega spola.

Tretje kopališče, ki je bilo zgrajeno nekaj korakov vstran od »Anine kopeli«, je ležalo sredi prelepega in brezhibno negovanega parka. Imelo je pravi, odprt bazen, ki je bil obrobjen z dekorativnim cementnim okvirom; tega so izdelale Prašnikerjeve tovarne.³³ Dno bazena je bilo pokrito z mivko. Slednja je imela poseben zdravilen pomen: vodni mehurčki namreč, ki so se razpršili skozi mivko, so pokali in so dražili kožo kopalca. Ker je bil bazen precej plitek, so ga uporabljali tudi otroci. Temperatura vode je nihala med 18⁰ in 20⁰ C. Zdravljenje v bazenu je bila posebnost kopališča. Zanj je bil odrejen dopoldanski čas, ko so se sončni žarki močno uprli ob vodno gladino bazena. S tem je na kopalca učinkovala zdravilna kombinacija sredstev: žarkovja, zdravilne vode iz vrelega in čudovito aromatičnega, z eteričnimi olji prepojenega zraka, ki ga je dovajala flora iz parka. Da bi si gostje zavarovali glavo proti močnemu soncu, so v kopališču prodajali posebne v ta namen izdelane slamnike po ceni 30 kr. za kos. Gospe in gospodje so kopališke klobuke radi nosili tudi zunaj kopanja, ker so bili lično narejeni in primerni za nošnjo.

Ob bazenu so se vrstile kopalne kabine in garderobe. Na kraju samem pa je bil na udobnih ležalnikih omogočen prijeten počitek.

Levo od »Jamne kopeli« je stala restavracija, ki je bila prav tako grajena v švicarskem stilu. Ob tej se je raztezal aromatičen park. Pred njim pa je bil uren manjši bazen z vodometom, kamor se je odtekala odvečna voda iz »Jamne kopeli«.

Zdraviliški gostje so stanovali v Valvasorjevi vili, ki je imela 24 prostorov. Tudi grad

Ilustracija delnih in posteljnih parnih kopeli, ki so bile del Riklijeve terapije (namesto sončnih kopeli). Prefotografirana ilustracija brošure: »Rikli's Bett- und Heildampfbäder — 1889«

Galleneegg je služil v iste namene in je imel na razpolago za goste 12 prostorov.³⁰

Zdravniško posvetovalno službo je v kopališču opravljal obratni zdravnik iz Zagorja.

SedANJI videz kopališča je drugačen. Žal je bolj preprosto urejeno. Parka in vodometna ni več, pa tudi gradu Galleneegg ne, ki so ga v zadnji vojni porušili. Današnje kopališče si je vzdelo ime »Medijske Toplice«.

Čeprav je bil Bled še v Prešernovih časih komaj znano naselje na Gorenjskem, je dosegel v zadnjih sto letih raven največjega jugoslovanskega letovišarskega kraja in je zaslovel daleč preko meja naše domovine. To se je Bledu posrečilo zaradi izredno ugodne topografske lege in klimatskih razmer.

Bled so zaradi cerkvice na Otoku obiskovali že od XIII. stoletja dalje številni domači in tuji romarji, ki so sem prišli »prosit zdravlja in usmiljenja pri blejski Materi«.²¹ Bolniki pa so se radi posluževali tudi termalnih vrelecev, ki jih omenja leta 1689 Valvasor. Ti vrelci, ki jih je bilo vsega skupaj sedem — uporabni od teh so bili samo štirje — so bili razporejeni v polkrogu po vzhodnem pobočju in so od severa proti jugu bili postopoma toplejši. Ni znano, ali so vrelce uporabljali tudi briksenški škofje, ki so bili gospodarji Bleda že od začetka XI. stoletja, pač pa omenja Valvasor, da je te rado obiskovalo poleg domačinov tudi plemstvo iz Avstrije. Ob vrelcih je bilo namreč v XVII. stoletju zgrajeno leseno kopališče. Krištof Karel Waidmann (1642—1651),⁴⁸ oskrbnik blejskega gradu, je dal del teh vrelcev kasneje zasuti, ker se je bil naveličal stalnih obiskov gospode, ki ji je moral ob takih priložnosti kot dobrim znancem tu pa tam kaj poslati v kopališče ali jih celo povabiti na grad. Podobne reči pa so skopuškemu gospodarju šle le sila težko od rok. Zato je dal skopati jarek, da bi ugonobil postrvi in bi se tudi na tak način zavaroval pred nadležnimi gosti. Čeprav je bilo kopališče uničeno, so domačini kasneje našli ob zasutem vrelcu še neki drug izvir, ki so ga prav tako radi obiskovali in si z njim zdravili »bolezni mrzle narave in izvora«.⁴⁸

Na travniku kmeta Ferjana v Želečah⁷,²⁶ so že naslednjega leta »neki podjetni Blejci«⁴,²⁶ ob podpori grofa Rajmunda Turjaškega sklenili, da na lastne stroške in z lastnimi silami zgradijo ob termalnem vrelcu kopališče. Na tem mestu je sredi minulega stoletja zraslo zdravilišče »Louisenbad«.

Za blejske vrelce se je kot znanstvenik prvi zanimal Hacquet.¹⁴ Leta 1779 je izmeril

Wasserheilanstalt
HALLERBRUNN
am
VELDESER SEE in OBERKRAIN.

Herr Capit. Sugni

Belieben gefällig zu berichtigen für:

1	Wohne	Küche		
2	Wohne	Küche	Bedienung und Gebrauch der Kurrichtungen	
			Kuchengebühren	
			Wohne	Zimmer mit Bett
			Einkauf für die Dinerschaft	
			Kartliches Feuer.	
4	<i>Wohne</i>			3
				Summa 2.92
				2.92

Höchst dankend bedient
Rindl
8. Aug. 1864.

Račun Rikljevega zdravilišča gospodu kapitanu Sugniju z dne 8. avgusta 1864. Prefotografirano iz gradiva Turističnega društva na Bledu

temperaturo vode, ki je znašala 18° R. Prva analiza²⁶ blejskega vrelca je bila nato leta 1784 objavljena v njegovi »Oryctographia Carniolic«. Kasneje so sledile še druge analize. Tako sta leta 1821 analizirala termo lekarnarja Vondrašek in Krainsky,²⁶ leta 1822 po nalogu kresije Laschan¹⁴ in leta 1874 Kletzinsky.³² Analize so pokazale, da voda iz vrelcev vsebuje bogate množine mineralov in so zato zdravniki (npr. dr. Petrovich³⁹) priporočali njeno uporabo pri zdravljenju kroničnih obolenj. Zdravljenje je bilo menda sila kratkotrajno, uspehi pa pri tem presenetljivi in skoraj »čudežni«. Ne oziraje se tudi na poročila, ki jih je poslal prof. Richter,³⁹ je dunajska medicinska fakulteta zavzela pri ocenjevanju kemičnih analiz blejskih termalnih voda kljub temu precej skeptično stališče glede na njihovo zdravilno vrednost. Kljub takemu odklonilnemu stališču je ljubljanski zdravnik dr. Pober²⁶ Blejem svetoval, naj se gradnja kopališča ne opusti, pri čemer se je skliceval na dr. Stroja in dr. Petrovicha, ki sta se navduševala nad terapevtičnimi uspehi, ki sta jih pri ne-

katerih bolnikih dosegla z uporabo terme. Ob tem je bil tudi prof. Richter mnenja, da bi se »vreclec moral imenovati zdravilen, nikoli pa termalen, saj kot 'toplice' ne bo nikoli pomemben, kot zdravilen vreclec pa lahko postane izredno znamenit«. ³⁹

Taka mnenja in stališča so samo ohrabila Blejce. S pomočjo radovljiškega okrožnega zdravnika dr. Petrovicha sta okoli leta 1822 Jerman iz Kamna in Homann iz Lesc ³⁹ ločila topli vreclec od hladnega in sta na tem mestu postavila začasno leseno stavbo. Ta je imela dva prostora, in sicer je v enem bila skala, iz katere je izviral vreclec, ki je imel temperaturo do 20° R. Pri razstreljevanju so morali biti dokaj previdni, sicer bi lahko znova skalili topli vreclec z novimi mrzlimi izviri. Topli vreclec je bil tik nad jezersko gladino in kake tri sežnje oddaljen od obale jezera. Termalni vreclec so obzidali in so vodo speljali v bazen, ki je bil prekrit z leseno kobilico. Tu se je lahko kopalo osem ljudi hkrati. Poleg omenjenega sta bila zgrajena še druga dva bazena, večji — za 12 oseb — je bil namenjen moškim, manjši — za 4 osebe — pa

ženskam. Kopališče so smeli uporabljati v prvi vrsti samo bolniki, ki so imeli za to privoljenje dr. Stroja. Zdravilišče so najprej imenovali po prvotnem lastniku »Prešeren«, po domače pa so mu rekli tudi »Burjavec«. ¹⁴

Novo stavbo na tem kraju, hotel »Louisenbad«, je pričel graditi leta 1850 poštni ravnatelj Hoffmann. ¹⁴ Kopališče je bilo dograjeno leta 1854, ko ga je njegova vdova prodala Jožefu Luckmannu iz Ljubljane. ¹⁴ Kopališče je nato kupil leta 1875 grof Camillo Aichelburg, ¹⁴ ki si je dal veliko truda okoli ureditve Bleda. Ustanovil je tudi prvo meteorološko postajo na Bledu. To zdravilišče, ki je pri zdravljenju kroničnih bolnikov uporabljalo zdravilni učinek termalne vode, je v sezoni od 1. maja do 1. oktobra bilo po prepričanju dr. Ludwiga Germovnika ¹⁵ primerno tudi kot klimatsko zdravilišče. Neki drug zdravnik, dr. Müller, pa je bil celo mnenja, da vreclec, ki ima temperaturo 18° R, vsebuje večje množine žvepla in da bi taka voda, če bi bila pogreta v kadeh, bila primerna za zdravljenje vseh vrst lišajev, a tudi kot izredno lepotilno sredstvo, ki daje ženski polti svežino in rožnat nadah.

Letovanje na Bledu pa že v omenjenih časih ni bilo poceni. Tujec, ki je v času sezone prebil na Bledu več kot pet dni, je plačal zdraviliško takso 4 gld, če se je posluževal zdraviliških uslug ali ne. ⁴¹ Družinski člani so plačevali polovico pristojbine. Takse pa so bili izjemoma oproščeni: zdravniki z družinami, vojaki od narednika navzdol, otroci pod 12 let starosti in služinčad, ki je spremljala svojo gospodo.

Zdravniško službo v zdravilišču sta do leta 1880 opravljala blejski ranocelnik in deloma radovljiški okrožni zdravnik dr. Jelovšek, ²⁰ po letu 1890 pa dunajski zdravnik in maser dr. Rudolf Fröschl ⁴¹ ter sezonski zdravnik dr. Lukeschitz. ¹⁴

Na pobudo grofa Camilla Aichelburga in dr. Alfonsa Moscheja iz Ljubljane je bil leta 1891 tiskan letak, ⁴⁰ ki je pozival javnost, da zbira denarna sredstva za gradnjo novega zdraviliškega salona in za ureditev zdraviliškega parka na Bledu. Z nabranim denarjem so potem leta 1896 zgradili »Curhaus« (Zdraviliški dom), ⁴² ki pa so ga leta 1955 porušili zaradi urbanistične preureditve tega mestnega predela.

Zdravilišče »Louisenbad« je bilo leta 1922 preurejeno v hotel »Toplice«. ⁷ Deset let kasneje so v hotelu zgradili plavalni bazen s 30 kabinami za 90 kopalcev. Prostornina bazena je znašala 90 m³. Za javnost je kopališki bazen dostopen poleti, pozimi pa navadno le za hotelske goste.

Reverz medalje, ki jo je dal izdelati odbor za proslavo 50-letnice Rikljevca zdravilišča na Bledu 1904. Delo kiparja Wilburgerja. Poleg posvetila ustanovitelju sončnega zdravljenja je citat Rikljevca gesla in grb (tovarniški znak). Posnetek po originalu — gradivo Turističnega društva na Bledu

Bled pa se je pričel naglo razvijati in širiti šele zaradi slovesa, ki ga je pridobil ob ustanovitvi svojevrstnega zdravilišča; to je v zadnji polovici preteklega stoletja pri zdravljenju raznovrstnih kroničnih obolenj doseglo izredne uspehe. »... Bled je kot kopališki kraj ogromno pridobil, odkar biva tod v vsaki sezoni hidropat. Letošnje poletje (1858 — op. avtorja) so obiskali Bled zlasti dunajski in tržaški gostje. Novo kopališko poslopje, ki ga je zgradil gospod Rikli, verjetno ustreza svojim namenom. Na zunaj pa ni prav posebno lepo...«¹⁹

Tako je Bled kljub temu, da ga je po letu 1818 večkrat obiskal Sir Humphry Davy,¹² ki je doma in v svetu širil dober glas o njegovih izrednih klimatskih razmerah, zaslovel šele v Riklijevem času.

Švicarski tovarnar in hidropat, Arnold Rikli, se je po srečno prestani bolezni in okrepanju odločil, da zgradi tu hidropatsko zdravilišče. Ker je bil bogat, je svojo zamisel tudi uresničil. Leta 1854 je na Bledu ustanovil »Curbadehaus« (Naravni zdravilni zavod),³⁸ ali atmosferično in kombinirano zdravilišče »Mallnerbrunn«.¹⁴ Pri svoji zdravilni metodi se je Rikli najprej opiral na dela Mundeja o hidroterapiji in Cornana o zmernem življenju, najbolj pa na Priesnitzovo »naravno zdravilno metodo«. Ker se kasneje ni več strinjal z enostransko metodo »zdravljenja z uporabo mrzle vode« Vincenza Priessnitza, je to izpopolnil z novo metodo kombiniranega zdravljenja: »Wasser tut's freilich, — alles doch nicht; höher die Luft steht, — am höchsten das Licht.«³⁷ Zato je od leta 1867 uporabljal svetlobne zračne kopeli, sončenje in bivanje v zračnih kolibah (»atmosferično zdravljenje«).^{34, 38} Teze je obrazložil leta 1869 v knjigi »Die Thermodiätetik«.

V bližini današnjega »Kazina« je stalo ob treh mrzlih vreclih na vzhodni obali jezera in z glavno fasado, obrnjeno proti jugozahodu, zdravilišče »Mallnerbrunn«, ki je bilo grajeno v švicarskem slogu. Vrelci so imeli temperaturo 8°, 10° in 12° R. Rikli je dal vrelce zajeti v bazene, ki so bili v pritličju velike kopališke dvorane. Slednja je merila 50 kvadratnih sežnjev. Kamniti bazeni so bili trije, vsak po 5 kvadratnih sežnjev površine in 4 čevlje globoki. Bazeni so imeli v polovični globini vode klopi, ki so bile namenjene za nožne kopeli od pedi do kolena. Voda se je v osmih urah obnavljala. Velikost bazena je dovoljevala plavalne gibe. Ob bazenih so stale štiri kadi za polovične kopeli. Temperatura vode je znašala 8° in 14° R. V zadnjem delu dvorane so stale postelje za

parne kopeli. Na to iznajdbo je bil Rikli posebno ponosen in jo je popisal v knjigi: »Rikli's Bett- und Heil-Dampfbäder«.³⁶ Postelje je uporabljal v času, ko sprememba vremena ni dopuščala izvajanja naravnih sončnih kopeli. Tu je bilo tudi nekaj prostora, kjer se je 12 bolnikov kopalo lahko sedé. Ob bazenu so vodile stopnice v prostor s prhami. Rikli je zbral več sistemov prh. Te so bile najmočnejše dražilno sredstvo. Napajal jih je vrelec, ki je imel temperaturo 8° R. To vodo so bolniki uporabljali tudi za pitje, ker je vsebovala največ ogljikovega dvokisa.

Nad kopališko dvorano je bila zgrajena spalnica za moške, pred njo pa je bila pokrita lopa in galerija za sončenje.

Posebnost Riklijevega »naravnega zdravilišča« je bila »kolonija zračnih ut«. Ute (kolibe) so bile razporejene vzdolž jezerske obale, deloma v bližini današnjega javnega kopališča. Glavna fasada jim je bila obrnjena proti jezeru in je bila brez stene, namesto te pa je odprtino prekrivala tanka zavesa ali so bile pritrjene lesene letvice. Ute, ki so bile namenjene za dve osebi, so bile prirejene za izvajanje atmosferske kure. Sam Rikli je več let prebival v taki uti. Kolonija je štela 34 ut v dveh vrstah.

Na Straži je bil »Riklikulm«, tj. park za svetlobno kopel, ki je bil določen za sredjekrepke moške. Park »Arnoldshöhe« je bil namenjen za bolj šibke; najšibkejši pa so uporabljali park »Rolandsheim«. Tudi bolnice so imele svoje posebne »parke za svetlobno kopel«.

Riklijeva »naravna zdravilna metoda« je temeljila na prepričanju, da vodi obolenje nekega organa nujno do oslavljenja celotnega organizma. Uporabljeni zdravilni postopki (Riklijeva zdravilna kura)³⁷ sprožajo v telesu reakcijo (bolnikovo naravno obrambno moč), njena kvaliteta pa je odločilna pri uspehu zdravljenja. Ker temeljijo vzroki bolezni skoraj brez izjeme na motnjah v presnovi živčnega fluida in sokov, tj. krvi in limfe, služijo »zdravilne metode«, ki jih je predlagal in uporabljal Rikli, v prvi vrsti za odstranjevanje omenjenih motenj. Zato je pri zdravljenju vseh kroničnih obolenj bistvene važnosti popolna regeneracija organizma, predvsem okrepitev živčevja in obtočil.³⁸ Ta smoter, ki ga je Rikli popisal v »Die Grundlagen der Naturheilmethoden«, je skušal doseči z uporabo svetlobnozračnih, sončnih in vodnih kopeli. Tej terapiji je dodajal še prebivanje bolnikov v »zračnih kolibah« in vegetarijansko dieto. Pri dieti se je oslanjal predvsem na dela Hahna in Baltzerja.

Rikli je bil privrženec zavestnega ogrevanja in ohlajevanja, a hud nasprotnik »zmotnega« medicinskega nauka o škodljivosti temperaturnih sprememb. Omalovaževal in obrekoval je zdravnike zaradi »metode strupov«,¹⁴ tj. zdravljenja z medikamenti, ki je v navadi v medicini, kajti tudi to je bilo v nasprotju z njegovim naukom. Zaradi takega stališča je bil Rikli v pogostih prepirih z zdravniki, ki so ga tudi večkrat obtoževali, da šušmari, enako kakor njegovega sodobnika Kneippa ali pozneje v naših dneh, Zeileisa v Gallspachu. V Avstriji so Riklijevo knjigo »Die Fieberkrankheiten« (O vročičnih boleznih), ki je izšla leta 1900 v lastni nakladi, celo oblastveno prepovedali.¹²

Bolniki, ki so se želeli zdraviti pri Rikliju, so mu morali poprej poslati svoj natančen popis bolezni (anamnezo), ki je bil potem odločilen za sprejem pacienta v zavod. Rikli je sicer zatrjeval, da se po »njegovi metodi« ozdravijo vse bolezni — od revmatizma do sifilisa⁴⁵ —, vendar je iz previdnosti odklanjal nemirne duševne bolnike ali bolnike z akutnimi nalezljivimi boleznimi,³⁸ ki bi zaradi hudih patoloških okvar očitno diskreditirali »zdravilno metodo« in bi zavodu jemali dober ugled.

Po sprejetju v zavod so se bolniki morali strogo držati udomačenega hišnega reda. Zgodaj zjutraj so se v lahki obleki ali kopalnih napotili v svetlobni park. Tu so se »zračili« do 10. ure. Medtem so pojedli zajtrk. Po svetlobni kopeli je sledila enourna dopoldanska sončna kopel, po njej pa ohladilno kopanje, ki je bilo običajno v polkopeli. Kopel so bolniki zaključili s hojo, da bi se telo zopet ogrelo. Med 14. in 17. uro so bili pacienti zaposleni s popoldanskimi zračnimi in sončnimi kopelmi ter s ponovnimi vodnimi kopelmi. Kopeli so prav tako zaključili s hojo. Ob 17.30 uri pa je bilo skupno vegetarijansko kosilo.

Riklijevo zdravljenje ni bilo poceni; dostopno je bilo le za premožne bolnike. Kura, ki je trajala najmanj mesec dni, navadno pa tudi več, je veljala 105 gld.³⁸ Bolnik je plačeval 5 gld. za zdravniški pregled, 100 gld. pa za zdravljenje, za postrežbo in za vegetarijansko dieto. Oslablim bolnikom je Rikli za časa kure izjemoma dovoljeval uživanje mesa, vendar so ga ti morali plačevati posebej. Razumljivo je, da je bil »zavod« v vseh pogledih izredno donosno podjetje.

* Tu se misli na pogosta kronična zastrupljenja z živim srebrom, t. i. »Merkurialkrankheit«, ki so ga uporabljali pri zdravljenju sifilisa v dobi pred odkritjem salvarsana, ne pa na posledice same luetične infekcije.

Rikli je bival na Bledu nad 50 let. V tem času mu je zavod obiskalo več tisoč bolnikov. Dr. Germovnik piše v svojem poročilu, da je Rikliju resnično uspelo, da je s svojo »metodo« ozdravil številne slabokrvne ženske, ki so trpele za hudo migreno, nevrozo, tudi za histerijo, ali ki so imele dolgotrajne menstrualne motnje ter druga obolenja na rodilih. Prav lepe uspehe pa je dosegel tudi pri moških, ki so se zdravili zaradi protina, zlate žile, pletore, ohromelosti hrbtenice, zastarelih »izpuščajev«, ali zaradi posledic seksualnih motenj.

Razen na Bledu je Rikli zgradil v letih 1859 do 1892 podobne zavode še v Trstu, Firencah in Griesu pri Meranu,¹² kamor je rad odhajal v zimskih mesecih. Leta 1869 je Rikli s somišljeniki ustanovil »četo krepostnikov«,¹⁴ ki je bila neke vrste klub »Riklijevcev«.

Iz leta v leto je število tujcev na Bledu naraščalo, čemur je veliko prispevala tudi gradnja gorenjske železnice leta 1868, ki je povezovala Ljubljano preko Jesenic s Trbižem. Iz statističnih podatkov⁷ je razvidno,

Spomenik Arnoldu Rikliju, ki so mu ga postavili sinovi, na Straži. Okrog leta 1945 porušen. Prefotografirano iz gradiva Turističnega društva na Bledu

da je leta 1881 obiskalo Bled 1080 gostov, leta 1887 — 1094 gostov, leta 1905 pa že 2640 gostov. Po letu 1870 je na Bled sicer prihajalo vedno več tudi takih gostov, ki jim ni bilo toliko do Riklijevega »asketskega« zdravljenja, kolikor se počitek. Ti so imeli večje zahteve ter se niso zadovoljevali z Riklijevo skromnostjo. Zaradi tega je bilo v letih 1880 do 1900 na Bledu zgrajenih več hotelov. Z otvoritvijo Karavanške železnice leta 1906 je Bled dobil najkrajšo zvezo s Koroško, Salzburgom, Münchnom in vso srednjo in zahodno Evropo, z druge strani pa s Primorsko in Trstom. S tem je bil Bled tudi uradno uvrščen med večja letovišča in zdravilišča nekdanje avstro-ogrske monarhije.

Leta 1904 so na Bledu slovesno obhajali petdesetletnico Riklijevih zavodov^{28, 42} in so mu častilci ob tej priložnosti dali kovati posebno bronasto kolajno z doprskim reliefom. Izdelali so tudi spominski list. Sinova pa sta mu postavila spomenik na Straži.

Ko je dotok bolnikov močno narasel, je Rikli spoznal, da temu sam ne bo več kos. Povabil je na Bled graškega zdravnika dr. Laaba, ki se je prav tako zapisal »naravni metodi« zdravljenja. Vodstvo zavoda pa Rikli tudi to pot ni dal iz rok. Obdržal ga je do leta 1906, tj. do svoje smrti. Po smrti je prevzel lastništvo zdravilišča sin, Oskar Rikli. V opisu »Sončnega zdravilišča Arnolda Riklija na Bledu«, ki je izšel v novi nakladi leta 1909, beremo, da je ta čas imel nad bolniki zdravniško nadzorno službo dunajski hidropat dr. Richard Eder,³⁸ ki je na Bledu v času sezone ordiniral dvakrat tedensko.

Na Bledu je Rikli imel tudi posnemalce. Domačin Vovk¹² je uredil v prvem desetletju XX. stoletja podobne prostore za zračne in sončne kopeli. Tudi ta »zavod« je privabljal na Bled številne domače in tuje goste.

Z ustanovitvijo zdravilišč in kopališč je Bled postopoma izgubljal svoj kmečki videz in se je vse bolj preusmerjal v mestno naselje. To je popolnoma dosegel, ko so leta 1914 zgradili vodovod in napeljali elektriko.⁷

Po prvi svetovni vojni je Riklijevo zdravilišče bilo opuščeno. Stavbe so bile prodane in deloma preurejene v druge namene.

BIBLIOGRAFIJA

1. Achtschin A.: Wegweiser durch Krain und Küstenland für Radfahrer. Laibach, 1895. — 2. Adamič A.: Dvesto let Razlaških Prašnikerjev. »Jutro«, 1930, št. 273. — 3. Andrejka R.: Bled am See. Ljubljana, 1929. — 4. Anonimno: Führer

durch Bad Stein (in Krain). Stein, 1898. — 5. Anonimno: Kur- und Wasserheilanstalt »Bad Stein« (Kamnik) in Krain. Stein, 1910. — 6. Anonimno: Kopališče in zdravilišče v Kamniku. Ljubljana, 1893. — 7. Anonimno: Razvoj turizma na Bledu. Gradivo Turist. društ. Bled. — 8. Anonimno: Nekdanje Marijino kopališče bodo podrli. »Jutro«, 1931, 24. julij. — 9. Anonimno: Konec stare ljubljanske hiše. »Jutro«, 1931, 29. julija. — 10. Anonimno: Kaj bo s kamniškim »Kurhausom«? »Jutro«, 1933, 23. aprila. — 11. Benkovič J.: Kamnik. Dom in svet, 1892, 517. — 12. Bohinec V.: Arnold Rikli in njegov Bled. Turist. vest. 1953, 12. — 13. Diepgen P.: Geschichte der Medizin. Bd. II/2, Berlin, 1958. — 14. Germovnik L.: Curort, Veldes. Wien, 1878. — 15. Germovnik L.: Veldes, ein Naturwunderland Krain. Wien, 1908. — 16. Goestl F.: Ob Kneippovi smrti. Ljub. zvon, 1897, 451. — 17. Goestl F.: Spomini na Ljubljano pred 60—50 leti. Kron. slov. mest, 1937, 17. — 18. Gruden J.: Zgodovina slovenskega naroda. Celje, 1911. — 19. Issleib L.: Veldes und die Wochein, Blätter aus Krain. 1858, 2, 41—44. — 20. Keesbacher F.: Krain und seine öffentliche Gesundheit mit besonderer Berücksichtigung des Jahres 1881. Laibach 1883. — 21. Kimovec F.: Bled nekdanj in sedaj. Ljubljana, 1908. — 22. Kneipp S.: Moj testament. Ljubljana, 1944. — 23. Kneipp S.: Moje zdravljenje z vodo. Celje, 1961. — 24. Lukman F.: Rikli Arnold. Slov. biog. leks. Ljubljana, 1960, 9, 106. — 25. Mal J.: Stara Ljubljana in njeni ljudje. Ljubljana, 1957. — 26. Minařik F.: Sto let blejskega vrelca. »Slov. narod«, 1922 (separat). — 27. Minařik F.: O železnih toplicah na Bledu in nekaterih sorodnih vrelcih. Vjes. ljek., 1923, 7. — 28. Minařik F.: Spominski list in kolajna Arnolda Riklija. (Rokopis v Inštit. za liter. SAZU). — 29. Polec J.: Kamnik. Koledar Moh. družbe. 1953, 141. — 30. Radics v. P.: Das Warmbad Gallenegg (Valvasor-Heim) in Krain. Wien 1885. — 31. Radics v. P.: Führer durch Krain und die Landeshauptstadt Laibach. Laibach, 1885. — 32. Radics v. P.: Führer für Bad Veldes. Laibach, 1879. — 33. Radics v. P.: Mineralbad Töplitz in Unterkrain und seine Umgebung. Wien, 1878. — 34. Ratzresen M.: Bungalovi ob blejskem jezeru. »Ljub. dnev.«, 1964, 25. 9. — 35. Rikli A.: Aufruf an die kranke Menschheit an Körper und Geist. Laibach, 1857. — 36. Rikli A.: Rikli's Bett- und Theil-Dampfbäder. Laibach-Leipzig, 1889. — 37. Rikli A.: Grundlagen der Naturheilkunde. Laibach, 1890. — 38. Rikli O.: Opis sončnega zdravilišča Arnolda Riklija na Bledu. (Prevod). Ljubljana, 1909. — 39. Richter F.: Veldes und die Wochein. »Illyr. Bl.«, 1821, 12—15. — 40. Sattner H.: Ave Maria Koledar. 1924, 48—60. — 41. Schweiger-Lerchenfeld A.: Veldes, eine Idylle aus den Julischen Alpen. Wien, Pest, Leipzig, 1891. — 42. Schweiger-Lerchenfeld A.: Zur Erinnerung an den 50-jähr. Bestand der Riklischen Naturheilanstalt in Veldes. Leipzig, 1906. — 43. Sič A.: »Marijine toplice« v Ljubljani. Kron. slov. mest, 1939, 14.

— 44. Stanojević V.: Istorija medicine. Beogra-Zagreb, 1962. — 45. Steudel J.: Priessnitz und Kneipp. Heilbad und Kurort, 18, 10, 51, 1967. — 46. Stiasny L.: Kamnik. Ljubljana, 1894. — 47. Suchy J.: Kamnik in njegovi purgerji. »Slov. narod«, 1930, 23. julija. — 48. Vahen D.: Ljublja-

na, zgodovinski oris. Ljubljana, 1941—43. — 49. Valvasor J. W.: Die Ehre des Herzogthums Krain. I. zv., IV. knj. 604. Rudolfswerth, 1877—79. — 50. Windischgraetz E. in dr.: Vabilo (letak) iz leta 1891., 10. sept. (Prevod), Grad. Turist. društ. Bled.

IN MEMORIAM ZVONETA MIKLAVIČA

V času prve svetovne vojne in v letih po njej se je mnogo Slovencev in slovenskih družin izselilo iz Primorske in iz Trsta v notranjost slovenskega ozemlja. Medtem ko pripisujemo izseljevanje v vojnem času tako imenovanim »vojnim razmeram«, to je, pritisku bližajoče se fronte, je pa drugo izseljevanje imelo značaj politične emigracije.

Prvi skupini preseljencev je pripadala tudi družina pokojnega Zvoneta Miklaviča. Sicer je bil pokojnik rojen 9. aprila 1914 v Trstu (starši so prišli v Trst iz Volč), toda komaj je dobro shodil, je moral zapustiti mesto, ker so družino preselili na slovenski del Štajerske. Ko se je oče vrnil leta 1920 iz ruskega ujetništva, se je zaposlil v Trbovljah kot trgovski pomočnik. Zato je sin prav tu tudi obiskoval ljudsko šolo — in spoznaval proletarsko življenje soseske. Tu se je v njem podzavestno gradil temelj za opredelitev k socializmu oziroma komunizmu.

Ta ideja mu je prešla v zavest v gimnazijskih letih, saj je bil višješolec prav v času velike svetovne gospodarske in domače gospodarske ter politične krize (na ljubljansko realko se je vpisal leta 1927) in se mu je toliko bolj okrepila najprej na pravni fakulteti, od leta 1939 dalje še na filozofski fakulteti. Zato je popolnoma logično, da je bil v času diplomiranja leta 1943 že aktivist

Osvobodilne fronte in tesno povezan tudi s partizani.

Ko so bili takoj po okupaciji starši izgnani na Hrvaško, je sin Zvone odšel v Belo krajino, kjer se je zaposlil kot cestni delavec. Ker je bil že tu povezan z aktivisti in partizani, so ga oktobra 1941 aretirali; bolezen ga je rešila pred dolgotrajnim zaporom ali še čem hujšim. Umaknil se je v Ljubljano, toda tudi tu ga je zaradi dela za Osvobodilno fronto čakala podobna logika: okupator ga je leta 1944 aretiral in zaprl.

Po osvoboditvi je bil najprej profesorski pripravnik na nižji gimnaziji v Zgornji Šiški (diplomiral je namreč iz pedagoške skupine), potem pa je od leta 1946 dalje opravljal službo, za katero je bil že po svoji naravi močno disponiran: kot poverjenik za kulturo in umetnost Mestnega ljudskega odbora Ljubljana (od leta 1955 dalje kot načelnik podobnega oddelka Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana) je skrbel za vse kulturne in umetniške ustanove v mestu, ki so spadale v njegovo območje, na primer za Mestno gledališče, Mestni muzej, Slovansko knjižnico, Lutkovno gledališče, Mestni arhiv itd., itd. Delo ni bilo lahko, saj je posredno nosil breme za repertoar gledališča, za načelni razvoj muzeja, za dotacije knjižnicam, za primerno razvedrilo otrokom, za napredek arhivistike, za kvalificiran kader množice novih glasbenih šol, za primerne ateljeje upodablajočih umetnikov in podobno.

Zato je povsem razumljivo, da se je leta 1952 zelo navdušil za idejo, ki je živela v Mestnem arhivu že od osvoboditve dalje, naj se utemelji revija, ki bi bila nadaljevanje kulturne tradicije, utemeljene z izhajanjem predokupacijske Kronike slovenskih mest. Idejo je podpiral moralno in gmotno (oskrbel ji je osnovno glavnico in še dodatne kapitale!). Vneto in zavzeto je sodeloval pri vseh ustanovitvenih sejah in pripravah, nagovarjal je znance, da so prispevali članke, oskrbel je celo oglase raznih podjetij, se zanimal za zunanjo opremo revije in podobno.

Čeprav je ob zažitvi postala nova »Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino« glasilu sekcije za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo, je uredniški odbor izvolil prav Zvoneta Miklaviča za odgovornega urednika. S tem je namreč hotel poudariti njegove nemajhne zasluge za realizacijo omenjene pozitivne ideje. Razen nekaj izjem je sodeloval na vseh sejah, ki jih je imel uredniški odbor od začetka do letoš-

njega marca in ki jih v teku teh 15 let ni bilo malo.

Ko je leta 1963 postal direktor Pionirskega doma in zaradi tega zapustil uradne prostore načelnika kulturnega oddelka Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana, ni to prav nič vplivalo na njegov odnos do uredniških poslov pri Kroniki. Ostal jim je zvest prav do

tragične in vsekakor prezgodnje smrti dne 27. marca letos.

Kot enega izmed realizatorjev »Kronike« in njenega dolgoletnega odgovornega urednika ga bo ves kolektiv njegovih sodelavcev iz ožjega in širšega kroga revije ohranil v lepem in častnem spominu.

Jože Šorn

V tem prvi zvezdni zvezju so v letu 1963... (The text in this block is extremely faint and largely illegible, appearing to be a continuation of the article or a separate column of text.)

IZ DELA NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

*Poročilo o znanstvenem posvetovanju
ob 50-letnici Oktobrske revolucije
in 30-letnici ustanovnega kongresa
Komunistične partije Slovenije*

Ob dveh obletnicah je bilo v Ljubljani v dneh 2., 3. in 4. novembra 1967 znanstveno posvetovanje, posvečeno tema dvema dogodkoma in posledicam, ki sta jih povzročila.

Program simpozija, ki se ga je udeležilo veliko število zgodovinarjev in družbeno-političnih delavcev, je bil razdeljen na naslednje skupine: 1. Oktobrska revolucija in Slovenci; 2. Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje in 3. KPS in dejavnost progresivnih sil pred II. svetovno vojno. V vsaki skupini oziroma področju je nastopil glavni referent in večje število koreferentov, vse pa se je dopolnilo in zaključilo z zelo živo in plodno diskusijo. Ne bom tu povzel vsebine vseh referatov in koreferatov, kajti bilo bi preveč, saj jih je bilo 27; nekaj tehničnih prispevkov pa je podalo tudi 19 diskutantov, zato bom podal le vsebino glavnih problemov, o katerih je simpozij največ razpravljajal.

Za uvod smo slišali sestavek prof. Borisa Ziherla Dve obletnici, v katerem je pokazal na stične točke med zgodovinskim dogajanjem, ki ga je pobudila pri Slovencih oktobrska revolucija, in med ustanovitvijo KPS dvajset let pozneje.

V prvi skupini »Oktobrska revolucija in Slovenci«, ki je bila po prijavljenih referatih najboljšeješa, v glavnem ni bilo odprtih novih in spornih vprašanj, o katerih bi se kaj več diskutiralo. Omeniti pa moramo zaradi njihove tehtnosti, zanimivosti in novosti nekatere izmed njih.

Referat dr. Dušana Kermavnerja Oktobrska revolucija in Slovenci zasluži vso pozornost zaradi zapletenosti in širine problematike. Govori o tem, kako je oktobrska revolucija odmevala med Slovenci nasploh, kakšne sledove je pustila v slovenskem družbenem in političnem življenju tudi med meščanskimi strankami, ne samo med delavstvom. Doslej se je namreč pisalo več ali manj le o njenem vplivu na delavstvo.

Dr. Marjan Britovšek se je v svojem prispevku »Lenin in zimmerwaldsko gibanje« dotaknil enega izmed temeljnih problemov zgodovine delavskega gibanja, ki pa se ga zgodovinopisje precej izogiba, namreč izoblikovanja revolucionarne strategije, ki je bila osnova oktobrski revoluciji in III. internacionali. Vsa razprava je napisana na podlagi avtentičnih dokumentov.

France Klopčič je v svojem prispevku Slovenci med revolucijo in državljansko vojno v Rusiji od leta 1917 do 1921 načel problem jugoslovanskih dobrovoljcev v Rusiji in disidentskega gibanja med njimi. Naglasil je, da se je treba lotiti nove historične ocene obojega.

V tej skupini smo slišali še sestavke: Najnovejša znanstvena dognanja v svetu o oktobrski revoluciji, Seljaštvo u februarsoj i oktobarskoj revoluciji, Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi, Upori slovenskih vojakov v avstro-ogrski vojski, Upor 22. julija 1919 v Mariboru, Revolucionarna gibanja kmečkega ljudstva v Sloveniji v letih od 1917 do 1919, Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih od 1917 do 1920, Cene in mezde ter gospodarski položaj industrijskega delavstva na Slovenskem v prevratni dobi, Revolucionarna preusmeritev socialistov v Julijski krajini po I. svetovni vojni od leta 1918 do 1921, Oktobrska revolucija in slovenski književniki in Revolucionarno Prekmurje.

V drugi skupini, KPJ in nacionalno vprašanje pa se je odprlo nekaj važnih vprašanj in problemov, ki so povzročili živahno diskusijo. Referat dr. Janka Pleterskega Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, kritično delo, izdelano na podlagi dokumentov, je govorilo o treh etapah v razvoju narodnega vprašanja v teoriji in praksi KPJ in da je šele tretja etapa po letu 1934 pravilno rešila bistvo narodnega vprašanja v Jugoslaviji. Nekateri koreferati so prišli do popolnoma enakih zaključkov, drugi pa so temu nasprotovali. Vsi so si bili edini v tem, da imamo v razvoju narodnega vprašanja pri KPJ zares te tri etape, razhajali pa so se v historični oceni posameznih izmed njih. Referentu in večini nasprotno mnenje je bilo, da je KPJ na vseh etapah zaradi danih družbeno-političnih okoliščin pravilno reševala narodno vprašanje.

Diskusijo o nacionalnem problemu so zbudili prispevki: Prilog istraživanju stajališta KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji u razdoblju od kongresa ujedinjenja leta 1919 do Lipanjskog plenuma CK leta 1935; Beleške o stališčih KP Slovenije in italijanskega delavskega gibanja do nacionalnega vprašanja (do leta 1941); Komunistična partija Hrvatske i nacionalno pitanje 1937—1941; Nacionalna politika KP Jugoslavije v Sloveniji v dvajsetih letih in diskusijska prispevka dr. Zwitterja in dr. Kermavnerja.

Posebej pa je treba omeniti koreferat Alenke Nedog »O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju, ki je prikazal nekaj novih, doslej neznanih dokumentov.

O KPS in dejavnosti progresivnih sil pred 2. svetovno vojno so govorili sestavki: Radniški pokret naroda Jugoslavije uoči osnivačkih kongresa KPS i KPH; Zunanjepolitična konstelacija v času ustanovnega kongresa KPS; Manifest CK KPJ od januarja 1937 godine i njegov odraz na rad Partije u Crnoj gori; Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost; Za enotno in demokratično študentovsko fronto; Pogledi slovenskih marksistov na književnost (1919 do 1941); Informacija o gibanju slovenskih narodnih revolucionarjev (SNR); Nekaj dejstev o razvoju krščansko socialističnega gibanja na Slovenskem in Borba za minimalne mezde v tridesetih letih.

Ta tematika je načela zelo zanimive in važne probleme, kot je problem dveh struj v krščansko socialističnem gibanju ob nenapadnem paktu Hitler-Stalin, in vprašanje sklepov III. partijske konference KPS spomladi 1940. Diskusija je pokazala, da v krščansko socialističnem gibanju ne moremo razločevati dveh struj, temveč so le posamezniki iz intelektualnih krogov imeli do nekaterih vprašanj drugačno stališče kot vodstvo JSZ. Udeleženci simpozija so bili mnenja, da moramo pri kritičnem ocenjevanju

nekaterih partijskih stališč o nenapadnem paktu in enotni fronti delavstva upoštevati celotno partijsko politiko do tega vprašanja, ne pa izolirano ocenjevati nekaterih sklepov III. konference in jim očitati sektaštvo.

Posvetovanje se je dotaknilo tudi problema o položaju in poučevanju novejših zgodovine v naših šolah. Ugotovilo je, da je struktura predavateljskega kadra na strokovnih šolah neustrezna, da se je na osnovnih šolah zboljšala in se še zboljšuje, vendar so velike težave prav tam, ker je zgodovina šele v zadnjih razredih, katerih ne obiskujejo vsi učenci in spričo tega ne dobijo celotnega zgodovinskega pregleda predvsem novejših zgodovine. Na srednjih šolah pa je predavateljski kader ustrezen in se še zboljšuje. Primanjkuje pa sodobnih učnih pripomočkov za uspešnejši pouk zgodovine.

Na posvetovanju so raziskovalci podali svoje nove izsledke in izmenjali mnenja. Pokazalo se je, da slovenska historiografija dobro napreduje. Še bolj, kot na lanskem posvetovanju o OF, se je na letošnjem pokazalo, da slovensko zgodovinopisje odpira tudi najbolj važne in delikatne probleme iz naše bližnje preteklosti in jih skuša reševati. Ravno diskusija in borba mnenj na posvetovanju sta pomagala pri takšnem reševanju — čeprav ju nekateri redki posamezniki niso jemali kot znanstven inštrument — in v tem je velik pomen posvetovanja.

Janko Prunk

NOVE PUBLIKACIJE

Loški razgledi, XIV-1967

Loški razgledi nas redno in zvesto spremljajo iz leta v leto. Štirinajsti letnik (1967) je zaradi prizadevnosti urednika profesorja Franceta Planine izšel že konec novembra, čeprav zbornik izhaja ob pomoči občinske skupščine v počastitev občinskega praznika 18. decembra. Naklada je nekoliko višja, 1300 izvodov.

Prispevki številnih avtorjev, od katerih nekateri že po tradiciji prispevajo vsako leto kak članek, so razvrščeni po že ustaljenem principu: NOB, razgledi, leposlovje ter zapiski in poročila.

Prvi članek Toneta Lotriča govori o škofjeloškem odredu, ki so mu ob občinskem prazniku 18. decembra 1967 podelili domicil v Loki. Žirovska kronika kronista Vinka Govekarja letos popisuje leto 1943.

Razgleda pričena dr. Pavle Blaznik z zanimivo razpravo Od reverza do transakcije, kjer opisuje borbo loških meščanov s freisinškim škofom, ki jim je na prehodu od XVI. v XVII. stoletje kratil pravice mestne avtonomije. France Štukl opisuje, kako se je loški grad arhitektonsko spreminjal od potresa leta 1511 do danes. Z arhitekturo se ukvarja tudi dr. Ivan Sedej, ki raziskuje arhitekturno in stilno problematiko kmečkih dvorcev na loškem ozemlju. Meta Sterle komentira zbirko Groharjevih zgodnjih del, ki jih danes hranijo v župnišču v Sorici. V članku navaja tudi nekatere ustne izjave ljudi, ki so Groharja še poznali, in nam s tem rešuje pozabe marsikatere podrobnosti. Naši znani literati, kakor Tavčar in Pregelj, so Loko večkrat omenjali v svojih literarnih delih; o tem nam spregovori Jeja Jamar-Legatova.

Vrste pajkov na Blegošu popisuje dr. Anton Polenec. Inž. Veljko Omaljev in dr. Anton Ramovš nas seznanjata z rudiščem urana v Žirovskem vrhu, kjer že več let poskusno vrtajo in analizirajo uranovo rudo.

Z zgodovino lesne industrije v Selški dolini nas seznanja direktor LIP Češnjica Janez

Šter. Inž. Ivan Gorenc navaja kratko zgodovino podjetja Motor, prednika današnjih Loških tovarn hladilnikov (LTH). — O kemični sestavi in mikrobioloških lastnostih mleka na območju škofjeloške mlekarnarje piše njen direktor Milan Košenina. — Tajnik skupščine Škofja Loka Ferdinand Buh razpravlja o samoupravljanju občanov in škofjeloški občinski upravi, Milan Čadež pa o financiranju družbenih potreb v občini Škofja Loka. Oba članka nam približata delo občinske skupščine.

Leposlovje je letos posvečeno stoletnici Groharjevega rojstva. Ivan Mrak, nagradenec mesta Ljubljane za leto 1967, je priobčil tragedijo v dveh delih o Ivanu Groharju. Tragedijo so igrali prvič v Celju leta 1938, vendar je delo banovinska cenzura prepovedala. Tudi med vojno mu italijanska cenzura ni bila naklonjena. Za leto, posvečeno stoletnici Groharjevega rojstva, je natis tragedije primerno delo. Istočasno so tragedijo ponatisnili v posebnem odtisu v 500 izvodih.

Zapiske in poročila začne ravnatelj Muzeja Andrej Pavlovec s prispevki o stoletnici Groharjevega rojstva, slikarski koloniji v Škofji Loki in odkritju spomenika Ivanu Groharju v novem, po njem imenovanem Groharjevem naselju. Tudi šestdesetletnice rojstva rojaka slikarja Franceta Miheliča ni pozabil. Sledi njegovo poročilo o razstavah v galeriji na loškem gradu.

France Planina piše o ameriškem rojaku dr. F. J. Kernu, o Sorici, o novem zemljevidu škofjeloškega ozemlja in o muzejskem izletu. Jeja Jamar opisuje izlet članov muzejskega društva iz Loke v Freising. Ivan Dolenc pa razpravlja o pomenu priimka Finžgar.

Večina prispevkov ima resuméje v nemškem oziroma francoskem jeziku. Opremo Razgledov je oskrbel akademski kipar Tone Logonder. Naslovna stran prikazuje detajl njegovega spomenika Ivanu Groharju v Groharjevem naselju.

France Stukl

SOMMAIRE

Janez Kos, Archives Nationales de Slovénie, Ljubljana: La grève des cheminots en avril 1920 — 331.892(497.12 Ljubljana) »1920« — p. 1

Tone Knez, Musée de la Basse Carniole, Novo mesto: Quelques détails sur la préhistoire du terrain de la ville de Novo mesto («Nouvelle ville») — 711.16(497.12 Novo mesto) — p. 16

Josip Žontar, professeur, Kranj: Un fragment du registre des revenus de l'office des surtaxes (Aufschlagamt) à Ljubljana de l'an 1544 (Les surtaxes furent des impôts indirects recouverts surtout du transit des marchandises) — 336.2.028(497.12 Ljubljana) »1544« — p. 32

Peter Borisov, médecin, Ljubljana: Les sanatoriums et les stations thermales dans l'ancienne Carniole — 362.13(497.12) — p. 45

Jože Šorn, membre de la rédaction: In memoriam Zvone Miklavič — p. 59

Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés — 061.055 — p. 61

Publications nouvelles — 930(048) — p. 63

Sommaire — p. 64

OBVESTILO UPRAVE

Obveščamo naročnike, da smo ob zadnji številki letnika XV/1967 obračunali vse zaostale naročnine in zasebnim naročnikom s posebno pošto poslali deloma izpolnjene položnice. V bodoče bodo zasebni naročniki prejeli položnice ob prvi številki posameznega letnika. Prosimo, da v položnice vnesejo še manjkajoče vpise in z njimi poravnajo naročnino.

Drugim naročnikom (gospodarskim organizacijam, zavodom itd.) smo poslali račune za naročnino do konca leta 1968 in jim bomo tudi za bodoče račune posebej dostavljali.

NAROČNINA

Za naročnike v Jugoslaviji ostane naročnina za XVI. letnik nespremenjena, in znaša torej 12,00 N din za letnik; posamezna številka stane še nadalje 5,00 N din. Glede starejših letnikov velja še naprej naša objava na notranji zadnji platnici 2. številke letnika XV/1967.

Za inozemstvo veljajo letniki, ki so še na zalogi, do vključno letnika XIII/1965 po 1,5 US \$ (posamezna številka po 0,6 US \$). Začenši z letnikom XIV/1966 velja posamezni letnik 2 US \$ (posamezna številka 0,8 US \$), kolikor znaša tudi naročnina za tekoči letnik.

Prosimo naročnike, naj nas čimprej obveste, če je ob personalnih spremembah v upravi morda prišlo do kake napake pri dostavljanju revije ali pri obračunavanju naročnine.

Pri Arhivskem društvu Slovenije je pravkar izšla knjižica

ARHIVI

OD PISARNE DO ZAKLADNICE ZGODOVINE

Knjižica obsega 56 bogato ilustriranih strani. Njen namen je seznaniti bralca s pomenom in nalogami arhivov ter z njihovim delom. Poseben poudarek je dan tudi tehničnim napravam in pripomočkom za delo arhivov. Te naprave ne služijo samo zgodovinskim arhivom, temveč tudi arhivom, ki jih hranijo organi, gospodarske organizacije in zavodi.

Knjižica je tiskana na finem umetniškem papirju.

Naročite jo lahko pri Arhivskem društvu Slovenije v Ljubljani, Levstikov trg 3. Stane 8,00 N din.

Arhivi Slovenije so objavili tudi popolne

preglede arhivskih fondov

ki jih hranijo sami ali ki jih hranijo biblioteke, muzeji in podobni zavodi. Ti pregledi so izšli v treh zaporednih knjigah, ki sestavljajo eno celoto:

1. **60 let Mestnega arhiva ljubljanskega**, Ljubljana 1959. Knjiga vsebuje razen zgodovine zavoda tudi pregled vseh do leta izida v tem arhivu zbranih fondov. Naroča se pri Mestnem arhivu v Ljubljani, Mestni trg 27 in stane 6,00 N din.

2. **Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS**, Ljubljana 1960. Ta publikacija vsebuje pregled fondov tega arhiva, med katerimi so zlasti pomembni razni deželni organi in organi za Slovenijo med obema vojnama. Knjiga se naroča pri Arhivu Slovenije, Ljubljana, Levstikov trg 3 in stane 3,00 N din.

3. **Vodnik po arhivih Slovenije**, Ljubljana 1965. V tej knjigi so po stanju 1. 1. 1963 dopolnjeni podatki za Arhiv Slovenije in Mestni arhiv Ljubljane, v glavnem pa so objavljeni podatki za druge arhive in zavode. Obsežno sistematično kazalo zajema podatke iz vseh treh knjig. Vodnik po arhivih Slovenije se naroča pri Arhivskem društvu Slovenije, Ljubljana, Levstikov trg 3 in velja 100 N din.

Poslopje Centralnega državnega arhiva Ruske SFSR v Moskvi. — Poslopje britanskega državnega arhiva — Public Record Officea v Londonu. — Shranjevanje dokumentov v škatlah v Nacionalnem arhivu ZDA v Washingtonu. — Aparat za mikrofilmanje Recordak MRG

